

про що йшлося вище, сфокусоване в цьому мінідискурсі-повчанні: «Не подобається мені, Лаврін, як ти пишеш. Ну, що ти пишеш? Хай живе, ура, завдяки і таке інше. Результати нашої суворой роботи залижеш, як телятко, підсолодиш, нудно буде читати. Бойтесь ви, писаки, глянути правді в вічі! Якби ти описав усе, як було, всі наші труднощі, поразки й перемоги, тільки тоді б стало видно, які справді великі наші досягнення. Ну, ти напишеш, що в нашій артілі цього року припадає по 4 кіла на трудовень, що дід Стокіз уже бідкається, де його засіків брати. Справді, колгоспник одержить цього року хліба стільки, що йому зроду не снилося. А як це далось? Згадай осінь, весну. Нащо ж ви обходите ті гострі місця, замовчуєте їх? Даремно думаєте, що робите цим послугу партії. Адже саме в тому і видно, як на долоні, величезну силу партії, що вона перемогла з народом найтяжчі труднощі! От і треба писати про цю боротьбу, щоб учитися на ній! А проповіді ми й від попиків чули. “Многіє лета радянській владі!” – співав і наш дякон, а ми його, бач, і не розкусили вчасно. Оце, хлопче, такі мої відомості тобі».

Про основний зміст і значення аналізованого твору сказав сам автор у щоденниковій нотатці, датованій 1985 роком: «Натрапив на згадку в критиці про “Стокозове поле”. Новиченко вважає, що не слід цю річ перекреслювати. А я не можу думати про неї без болю. Бо знівечена вкрай – і редакторами, і на їхню вимогу самим автором. Коли (десь, мабуть, року 1936-го) я послав цю повість на відгук Панчеві, він відповів, що це найсильніша річ з усієї сучасної української літератури. Але... друкувати, мовляв, ніхто не візьме. Бо голод. На матеріалі Сухой – вся трагедія 1933 року. Так було. Пам’ятаю, як багато було осінньої туги. А всі доробки – то було самознищення» [1, 23.07.1985].

Література

1. Гончар О. Щоденники : у 3 т. Київ : Веселка, 2008. Т. 1 (1943–1967). 455 с.; Т. 2 (1968–1983). 607 с.; Т. 3 (1984–1985). 646 с.
2. Ющенко В. Проти нікчемного «хохла». *Україна молода*. 2020. 11 серп.

Олесь Гончар

СТОКОЗОВЕ ПОЛЕ

Повість¹

I

Голова сільради Бабак, спершись руками на стіл, перегнувся наперед:

– Повезеш хліб?

Платон Стокіз позадкував. Звичайно, повіз би. Він не такий, як інші, що в ямах гноять. Але де ж той хліб? Коли нема, то з-під нігтя, гей, не виколупаєш. Хай самі подумують...

– Не варнякати! – стукнув голова по столу. – Ти фактично саботуєш соціалізм!

Дід Стокіз замовк. Голова артілі Онипка, що сидів поруч Бабака, одчайдушно закашлявся і затулив синій рот червоною хусткою. Потому і собі звернувся до Стокоза:

– Ну, так веземо, Платоне Захаровичу?

І зацокав по столу довгими сухими пальцями. Здавалося, торкнись вони вогню, то спалахнуть, як соснові.

– Охоче б повіз, – просився дід, – так самому в обріз.

Здоров’яга Бабак вийшов наперед кабінету. Його низько стрижена голова вже сріблилася сивиною, а ситі м’які щоки одвисали, мов поодварювані. Склавши за спиною руки, він підступив до діда Стокоза.

– Иди!.. Саботажник!

Дід, боязко оглядаючись, шмигнув за двері.

– Ну, як? – заглядаючи дідові в рота, напівпошепки питали ті, що чекали під дверима своєї черги.

– Бабачок немжитья, – усміхався дід своєю скептичною посмішкою, яка ніколи не виплутувалася з його вусів.

Все ще всміхаючись, вийшов і надвір.

Село Веселий Поділ стояло під горою, один бік його внизу омивався Ворсклою, а другий, за школою, переходив у рівний степ. Тут, на рівнині, розмістились дерев’яні колгоспні амбари, стайня, кооператив і обсаджена сизою маслиною та тополями школа.

Дід іде повз шкільні тополі, а вони шумлять тужно, як і колись шуміли кожної осені. Вже багато разів спадало листя і летіли качки у вирій, у країну сонця. І так, як качки, летіли роки, і от у нього вже сива

¹ Публікуємо за виданням: Молодий більшовик : щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал ЦК ЛКСМУ. Київ : Видавництво ЦК ЛКСМУ, 1942. Рік видання XV. № 4 (квітень). С. 11–40. Зроблено пунктуаційні й орфографічні правки без порушення стилю автора.

борода. І ще падатиме листя, і дід упаде, як той лист, а на землі лишаться нові покоління. Шумлять верхів'я тополь, і той шовковий шум навіває дідові спогади про минуле, і те минуле здається йому таким солодким та принадним. І що далі воно відходило, то крашало. Хоч тоді й орав дід коровою та кривою шкапиною.

– Гей, но, – мирно та любо поганяв він. «Гей» – це для корови, а «но» – для коня. Ходить корова в шлеї, а кінь у хомуті, але тягнуть дружно.

– Гей, но, любі, но, – помахує дід батіжком і підтримує чепіги.

Чорне листя тополь падає дідові на голову, а він минає його і виходить у степ.

Мокрий вітер дужчає, несеться, здичавілий, над землею, порослою, мов чагарником, високими бур'янами. В цих бур'янах останніми трудними роками з'явилися навіть вовки та лисиці. Десь далеко співає мисливець. «Поле моє, поле!» Чує дід його пісню.

Старий кутається у довгий сіряк, насуває гостру шапку на вуха і дигає пустинним степом, зіщулений, зігнутий, ніби плаче. Вітер гонить по виляючих стернях зграї перекотиполя, і вони б'ються дідові в ноги і мчать далі, на край світа, як сірі голодні собаки. І дід також був схожий на перекотиполе.

Прийшов до своєї нивки, сів біля опаленого пастихами пакола, що десятки років вірно беріг межу. Дід Стокіз сидів і дивився на свою колишню смужку. Скільки весен він тут волочив і розкидав у паруючу землю зерно з мішка, пов'язаного через плече! Скільки літ він мантачив тут свою косу і любовно підрізував викохане жито, а люди, йдучи мимо, скидали брилі: «Боже поможи вам!» казали дідові, бо він був хазяїн.

Холодний вітер шарпає самотнього діда, кошлає сивину. Дід нічого не чує, а сидить задуманий і дивиться на голий степ. Поле моє, поле! В небі буде віхола. Галки кружляють, наче збираються розкловати степ. Дід схилив старечу голову на ціпок і заплакав. Кого йому було жаль, він і сам не знав. Чи сухого обвугленого пакола, якого, може, скоро зовсім не стане, чи оцієї забув'яненої нивки-дитини, чи себе самого.

Дід згадав свою стару, що померла кілька років тому. І зараз дідові здається, що все на світі вмирає. Каркають галки, а він думає: «Так цокали майстри молотками, коли робили старій домовину».

Як повертався додому, зустрів на дорозі бричку, що її мчала пара злих коней, розбиваючи навкруги кованими копитами грязюку.

У бричці сидів, розвалившись, Бабак, і здавалось, що ось-ось стінка брички відломиться, не витримавши його ваги. Біля Бабака зісохлий Онипка намагався грати на гармонії, але щоразу корчився в судорожнім кашлі, плював на шлях і втирав червоною хусткою сизі губи.

Серце ние і болить.
На душі тривога...

Бабак, співаючи, хоче уладити з гармонією, але це в нього не виходить, і тоді він брутально лається та періщить коней.

Пролетіла бричка, оббризкавши діда, а старий усе стоїть і дивиться їй услід.

Може, то й не бричка промчала, може, то страшна тінь. Дідові здається, що вона промайнула дуже давно і зосталися знову лише хмари галок, нудне гагання, туга й самотність.

«От люди, – думає дід, – і тверезі тхнуть горіланним перегаром, бо душі ще за старого режиму самогонокю насичені. Змінили глек і начальникують. Обпивають і об'їдають ту артіль, як тільки вміють. Гризуться з ним комсомолі, насакають сількори, але хіба їх приборкати? Видно, в районі свою руку мають. Ось поїхали вони до вдів-куркулих на хутори, будуть там пиячити, а вертаючись, повиваляються з брички, і коні самі прийдуть до артільної стайні. Лиха година! Та минеться колись коту масляна!»

Зачувши, як хтось насвистує позаду, дід озирнувся. Його наздоганяв стрункий червонощокый чоловік з дробовиком через плече, з убитим зайцем при боці. В чорному плащі, без шапки, з буйною чуприною, що спадала аж на самі плечі, чоловік, весело насвистуючи, порівнявся з дідом і по-дружньому привітався.

Це був молодший брат Онипки, Христофор, колишній дякон веселоподільської церкви, який після її закриття через газету зрікся свого сану і став листоношею.

– Бачили? – спитав дужим голосом Христофор, кивнувши назад, де вже ледь-ледь маячила бричка голови артіль.

– Бачив, – двозначно обізвався дід Стокіз, не знаючи, що далі можна казати Христофорові про його брата.

Христофор ніби вгадав сумнів старого.

– Хоч Іван мені й брат, Платоне Захаровичу, – мовив він, – але скажу щиро: дуже не до смаку мені та їхня комуна. То така комуна: кому – «на», а кому й – «нема». Артіль ж нашій од таких керівників лише самий збиток.

Дід Стокіз піддакував. Розмовляючи, дійшли до артільного подвір'я. Звідси дід повернув до кузні на посиденьки, а Христофор пішов просто вниз, до Ворскли.

– Купатись іду! – гукнув він дідові.

Хоч уже стояла пізня осінь, ці Христофорові слова не здивували діда. У найлютіші морози, у найстуденішу хвищу Христофор щодня йде на річку до ополонки і купається. Додому вертається червоний, як рак, весело потрусуючи чубом, замерзлим у грудку, розвіваючи полами свого чорного, перешитого з рясина плаща.

– Диявол, а не дякон, – кажуть баби, побачивши його десь у вікно.

У напівтемній кузні димно і тепло. Міх жадібно вдихає повітря. Коваль Григор Зерницький, спершись плечем на димар, дивиться, як червоніє в горні

зубок од борони. Григор високий і незграбний. Частини його тіла ваглюваті, погано припасовані одна до одної, здається, вони склепані з заліза у цій кузні. Григорові груди плескаті, плечі широкі й гострі, немов кінці дрюка закладено під сорочкою. Довгі руки... Шкарубкі, мов підметка, долоні... Зігнені ноги в колінах, ніби от-от Григор хоче сісти й закурити біля міха... Ще не так і старий, а вже зсутулений... Це був велетенський, якого ніби щось розплескало.

Хоч сам коваль був вічно мовчазний і похмурий, але в кузню до нього завжди збиралися чоловіки покурити й погомоніти.

– Охохохи-хохи-хохи, а у Хохи хліба трохи, – кречке дід Стокіз, сідаючи в гурті верхи на своєму ціпку.

– Годі скімлити, – морщачись, перебиває діда паціснич Чортяка, завжди серйозно настроєний.

Дід слухняно замовкає. Григор витягує щипцями зубок з горна, кладе на ковадло і розраховано б'є молотком. Іскри бризкають з-під молота і тануть у повітрі, як червоні сніжинки. Григор знову кладе шмат заліза в горно і береться за міх.

– Подавляться! Кишка лопне! – каже він погрозово. – Докопаємось!

Всі знали, про кого він говорить.

Знадвору вітер заносив у кузню листя акації та стару солому.

– Зустрічний, перезустрічний та все не з своїх родичів, а з нас! – голосила біля кооперативу якась жінка.

– Хліба дати то треба, – заговорив хтось у кузні з темного кутка. – Знаємо, що скрутно державі після перебудови. Все одно як чоловік на новосіллі: поки збудував нову хату – і обносивсь, і обкормивсь.

– Так, то так, – блаженко прокашлявся дід Стокіз.

– Та що?

– Та... моє все.

Григор озлився.

– Ви завжди поза Уманню обходите, – напався він на діда. – Ні сюди, Господи, ні туди, Господи! Через таких уся біда! Як тільки йому трохи припече, уже він і стогне, уже йому і не так. На Онипку зразу тиче! Так Онипка і Бабак – це ж тільки куркульські перевертні, а не партія. Партія нас зорганізувала в колгоспи, партія і не допустить, щоб Онипки розвалювали. І ми разом з нею труднощі перебудемо, ми на колеса не дивимося, не бігали з колгоспу кращого шукати. Краще попереду!

– В комуні, – цвіркнув дід, – там, де кому – на, а кому й – нема.

– Ось не каркайте, діду, бо набридло, – обернувся до Стокоза один з бригадирів, який, за словами артільців, «знав усі закони». – Нема таких законів, щоб артіль розвалювати, щоб людей і худобу морити. І видно ж, як воно робиться там, де справжні люди сидять. Ось Перегонівка у нас під боком. Хлібозаготівлі виконали? Виконали. Землю обсіяли? Обсіяли. І державі добре, і людям гаразд. А що ми маємо? Онипка

та Бабак розперезалися. А хто їх посадив нам у керівники? Бенгус, колишній секретар РПК. А де Бенгус? Там, де чортам роги правлять. Головку відсічено, а хвості осталися та причаїлися. Та що ж ми не скрутимо цього охвістя? – Дядько оглянув присутніх, мов оцінював їх, що вони за люди. – Скру-ти-мо, аж гавкнуть! – продовжував він. – Коли треба, до самої Москви дійдемо, а колгосп на ноги таки поставимо.

– Ще і пить будем, і гулять будем! – вперше подав у кузні і свій голос Григорів брат, сліпий Гаврило. Він сидів просто на вогкій землі, непорушно втупивши кудись угору свої каламутні очі. – Ось приїде Микита, він нам допоможе їх вкрутити.

– Микита приїде? – спитав жваво дід.

– Приїде.

Микита Зерницький після революції довго працював тут, у своєму Веселому Поділлі. Два роки тому райпартком перекинув його партторгом в один із відсталих колгоспів району. Звістка, що Микиту повертають знов у своє село партторгом, зрадувала подолан. Бо всі знали його, хоч і суворим, але чуйним до людей.

– Оце вірно, – радісно засовався й дід Стокіз на своєму ціпку. – Це дбає не в свою пользу, а в артільську!

Всі аж весело зашуміли та заворушилися попід стінами.

Коли дід Стокіз вийшов з кузні, надворі вже зовсім смеркло. Мряка спадала густіша, ніж удень, і здавалося, ніби разом з нею спадала на землю й темрява. Артільні будівлі, потонувши в цій липкій імлі, застигли, не відчутні для ока, як тіні.

Навкруги сонно і глухо. Лише біля ожередів хтось запізнїлий смикав соломі, та на стайні, мов би в глибокій печері, перегукувались конюхи.

Дід Платон закинув на шапку відлогу сіряка, сховав руки в рукава і швидко почалапав, вдавлюючи свої чоботи у розріджену мрякою грязюку. Чорний вітер гнав зі степу холод, люто гасав між припишклими хатинами, хряпав віконницями.

В кінці подвір'я дід, зачувши, що хтось іде, спинився. Через хвилину перед ним стояв колгоспний сторож Пимон Бубнявка, в дубленному кожусі, з обличчям, зарослим волоссям так, що воно теж нагадувало вивернутий кожух.

– Чого, Пимон, ліхтарів не світиш? – питає дід нехотя, лише тому, що незручно пройти мовчки.

А Пимон, знайшовши нагоду вилити своє незадоволення, вибухнув:

– Та ну їх к лихій матері! Світи! Гасу треба, а вони самі в ховачка грають! Доначальникувався!

Пимон потягнув товсту цигарку, і вона освітила його руді, мов обгорілі, вуса.

– Холодище таке. Гей, вітрюга цей зиму навіє, ой навіє.

А Бубнявка дубовим голосом скаржився не дідові, а вже комусь невідомому:

– Хіба тут виходиш? – Кр-ров замерзає!

Дід аж замерз від цих слів. Він ще більше скожурбився і швидше потюпав додому.

Кроків за двадцять спинився й озирнувся. Бубнявки не видно було. Дід завернув за скирти сіна і злякано почав смикати.

Дома кинув пашу в сінях і, старанно обтрусившись, зайшов до хати. З лежанки встала з книжкою в руках дочка Надька, смугла, висока, з чорною розпущеною косою.

– Що ви принесли, тату? – спитала вона, лукаво блиснувши своїми великими чорними очима.

– Дрова, дочко.

– Не дрова, а сіно.

– Так чого ж ти й питаєш, коли знаєш.

– Де ви взяли?

– Дочко, – сказав дід Стокіз, – бач – не бач, чуй – не чуй, а помовчуй. Запас в оте не коле.

Надька почервоніла.

– Однесіть! – раптом крикнула вона. – Зараз же однесіть!

Батько отетерів.

– Доки це буде? – продовжувала Надька. – Кожний тягне, тягне, як телята ссуть ту артіль з усіх боків. Чого ж ви ждете? – гнівно блиснула вона очима.

– Чи чуєш, дочко... – м'явся батько.

– Не хочете? То я зараз сама однесу! Сама! І всім розкажу!

«Он куди вернеш!» – зметикував старий і без слова вислизнув у сіни.

Надька, ставши коліньми на лаву, припала до вікна. Застигнувши так, вона ждала, поки батько не вийшов з оберемком з двору і поки й не вернувся. Вона чула, як старий обчищав ноги об поріг. Тонка Надьчина спина дрібно затремтіла.

Рипнули двері, і дівчина, сміючись, скочила батькові назустріч.

– Не сердитесь на мене, дідунику, ні?

Завжди, коли вона лащилася до батька, то звала його дідуником. Але батько не піддавався на її пестоці.

– Геть, плигаєш, як коза!

– Не сердіться, дідунику, – помагаючи батькові стягти мокрий сіряк, – говорила вона. – Я ж завтра піду од вас.

Батько відразу прочунявся.

– Не бабська це робота – трактори.

– Не бабська, так дівчача! – живо відказала Надька.

– Ну, гляньте, дідунику, чим з мене не трактористка!

– Коза, іч, коза! – дивився старий на дочку, не в силі вже стримати своє замилювання. «В матір удалася, кляте таке», – думав він і чув, як серце його солодко забилося.

*

Григор, провівши сліпого брата, прийшов і сам додому. В хаті саме йшла екзакуція. На полу верещав Сашко. Грізна реміняка високо здіймалась у материних руках.

– Знай, лущипере! Знай, як собак годувати! – додавала мати за кожним поляском, а той, що не знав, як собак годувати, помітивши батька, ще пронизливіше заверещав.

– Пусти його, – гримнув батько. Дружина зміряла чоловіка презирливим поглядом і навіть сплюнула зозла.

– Пусти, пус-ти, – передражнила вона, сердито кинувши на ліжко пояс. – Не знає, за що, а пусти. Бачив би, які партиряки хліба таскає синок твій собакам, то не гиркав би.

Вона підперла комин своєю широкою спиною і кидала далі їдкі докори.

– Хоча воно правда: яке коріння, таке й насіння. Прокляте Зерницьке завіддя! Батечко теж повимітав засіки, одвіз усе. «Соромно, партизан». А тепер несоромно самому по запічках глипати, як вовкулака: чи нема де сухаря.

Вхопивши сито, Григориха совала його чоловікові межі очі:

– На, винеси на горище! Сіяти нічого, з висівками жертимеш! Винеси ж!

Григор, роздягаючись, глянув з-під лоба на жінку:

– Маріє...

Цього було досить, щоб дружина зрозуміла, що чоловік сердитий. Вона сама взяла сито і понесла до порога. Марія ступала певно, говорила по-чоловічому, басом. Вона могла володати з п'ятипудовими лантухами і навіть косила раніш, якщо Григор мав роботу в кузні. В селі її звали «Мужчиною». Щоразу вона буйно виступала на зборах. Встане оце, бувало, голова зборів:

– У кого ще є пропозиції?

Тут, не звертаючи уваги на хіхікання, поважно підводиться Мужчина й виголошує:

– У мене є пропозиція: чому нема гасу на лавці?

І сяде. Зроду вона говорила грубо, ніби сердилась, навіть тоді, коли в ліжку ласкала Григора. Він уже звик до її крикливого тону і більше відмовчувався.

В хату разом з матір'ю зайшов другий Григорів син, Василь, білявий і тонкий, якого й досі звали Васильком, хоча йому вже пішов двадцятий. Василько, хоч зовні був худий і хирлявий, мав беручкі руки, меткі і дужі. Це був заводій подолянської молоді, любимчик свого бездітного дядька Микити.

– Є пропозиція підвечіркнути, – сказав він і чекав, поки мати почне лаятися. Вона справді взялася за нього.

– А-а, тобі підвечіркнути! – почала вона. – Ти, мабуть, спішиш!

– Спішу, – з удаваною сумирністю відповів син.

– Це ж куди? На хлібзаготівлі? Тобі більше за всіх треба, тобі... Чи, може, зі Стокозівною прощатися?

Сашко посміхнувся. А мати, подаючи вечерю, все бубоніла:

– Трактористка! Вертихвістка!

Щоб її спинити, Василь запитав заклопотано:

– Де, мамо, моя ложка? Оце моя про-по-зи-ція.

Мати замовкла.

Після вечері Василь зібрався йти.

– І куди він пошелепасться? – знову почала мати. – Глухота кругом та німота, ніде ні вогника, вітряга он який завиває, сплять усі.

– Що для нас вітряга! – одягався Василь. – А коли сплять, то розбудимо.

Хряпнули двері. Мати довго суворо дивилась на них. Її обличчя дедалі все м'якшало од стримуваної посмішки.

II

Разом з Надькою артіль посилала на курси ще одного комсомольця – Лаврона Верхогляда, активного дописувача райгазети. На селі його не любили. Злий, зазнайкуватий, він ішов на курси лише з одним бажанням – здобути слави.

– Доб'юсь того, – казав він якось у кооперативі, – що не лише Веселий Поділ, а й уся Україна мене знатиме!

Щоб іти разом до МТС, Надька умовилася з Лавроном зійтися край села біля вітряка. Туди ж мав прийти і Василь.

Зранку Надька обійшла подруг, з кожною попрощалася, заплакавши трішки при згадці «що було» і обіцяючи не забувати одна одній довіку.

Тепер вона, зв'язавши все, що треба у вузлик, сказала оте важке при прощанні «ну»...

Як важко їй було вийти з хати! Все тут раптом стало таким дорогим: і цей розмальований півнями комин, і стільчик з дірочкою посередині, і пожовклий Бова Королевич на стіні.

Батько, якийсь зняковілий і розгублений, метушився без діла по хаті і все питав: «Ти нічого не забула?»

Надька дивилась на його згорблені плечі, суху зморщену шию, і їй думалося про батька лише одне хороше. Він такий плохенький. Так їй жалів! Жили бідно, але він ніколи не занепадав духом, все надіявся на краще!

– Татунику, – сказала вона, торкаючись рукою батькової голови. – Та ви вже зовсім сиві!

Батько глянув на неї вибачливо і скорботно. Хіба ж він винен? Надька не втрималась і розридалась. Вона притискувала його до грудей і цілувала в сиву голову.

– Не плач, дочко, не треба, – заспокоював старий Надьку.

Дівчина ще раз міцно обняла батька і, схопивши вузлик, поспішно вискочила з хати. Батько теж вийшов услід, якось незграбно зачіпаючись у дверях.

– Щастя тобі, дочко... Роби добре та не дуже супроти людей ставай. Де треба, то й змини.

– В зуби не дивитимусь! – блиснула дочка крізь сльози сліпучою усмішкою. – Хай мені зминають!

– Не забувай же...

– Що ви, тату!

Надька вийшла на шлях. А батько все стояв, простоволосий, біля тину, не відчуваючи холоду, і дивився дочці вслід.

«Чи вийшов же Василько?» – підходячи до млина, думала Надька і тривожно дивилась на сліди чобіт, повиривані в застиглій дорожній грязюці. Здається, його нога...

Але біля вітряка не було нікого. Надьчине серце защеміло. Вона кинула на площадку під нижні двері вузлик і сама сіла поруч нього, замислилась. І чомусь відразу спало їй на думку, що вона сирота, без матері, самій себе стало жалко. «І він не любить, а тільки удає, що любить!»

Зненацька згори упала грудочка. Надька підвела голову, і лице її засвітилося:

– Ах ти ж! Білобровий!

Схилившись через верхні поручні вітряка, дивився вниз, усміхаючись, Василь.

– Злазь! – з нетерплячою радістю гукнула Надька.

Василь, боком пролізши крізь поручні, звисвся на руках і сплигнув униз.

– А я тебе так довго ждав!

– Рідний...

З сяючими очима, потемнівши од рум'янцю, що заливав її смуглі щоки, Надька притулилась до Василю плеча.

– Здравствуйте! – нагло гукає Лаврін Верхогляд, рудий довготелесий юнак, підходячи в одній руці із сундучком, а в другій з кошиком. Розлючений, він на чім світ лає бригадира, який не дав йому підводи до МТС. Всі поїдом їдять його, Лаврона Верхогляда! Це за ті дописи! Це все помста! Але він ще покаже себе Веселому Подолові!

– Який же би дурень дав тобі коней в отаку до рогу? Підеш і пішки, не великий пан! – сказав Василь.

Верхогляд образився, але промовчав. Він давно відчував неприязнь до Василя, який вічно насміхався над Лавриною жадобою слави. Та ще Надька. Не раз Лаврін підлещувався до неї, але Надька зустрічала його різко.

– Ти знаєш, що я люблю Василя? – сказала вона. – То отож і не чіпляйся!

Лаврін покладав надію на курси.

Надька з ласкавою офіційністю звернулася до Василя:

– Ну, товаришу секретар комсомольського осередку, які твої вказівки будуть курсантам?

– Вказівки? – Василь повеселішав. – Учитись – раз. Верхи на тракторі у Поділ вернутись – два. Не цілувати чужих хлопців – три.

Надька ішла з Лавроном повільно, вітер бив просто в лице, і тому, що воно пашіло жаром, вітер здавався гарячим. Надька часто оглядалась на село. Біля млина на площадці стояв Василь і, скинувши шапку-вушанку, махав Надьці обома руками захоплено, як хлопчик.

Лаврін чвалав уперед, не озираючись. «Гордий, як журавель!» – подумала мимохіть Надька і знову оглянулася. Василя вже не видно було, і їй раптом стало сумно. Лише бані двох церков, лише птахи-вітрянки, що позастрявали край села та там і покоцюбли!

А коли й вони зникли з очей – одразу Надьці відлягло од серця. Озираючись круг себе: простора сіра земля, сіра далечинь.

Через кілька годин покажеться станція – гуркіт вагонів, нові трактори на площадках. І Надька вже жила там. «Здрастуйте, курси!» – співало її серце.

– Про що ти думаєш? – спитала вона Лаврона, який ішов, мов хмара.

– Це не спроста не дали мені коней, – сказав він. – Бачу, дуже я їм допік. Та брешуть! На золотій машині вернуся в Поділ. Тоді згадають, як мене пішки на курси посилали!

– Ти все про своє, – розчаровано перебила його Надька. – А поглянув би далі свого носа: ось наші поля неорані. Бачиш – тракторів наших ждуть!

III

Вже другий день, як Микита Зерницький прибув до Веселого Подолу. Колишній командир партизанського загону, ім'я якого гриміло на всю округу, він після революції цілих десять років працював чекістом. З того часу Зерницький зберіг і досі молодечу військову поставу, звичку говорити чітко і коротко.

Два дні Микита все оглядав занедбане господарство артіль, розмовляв з багатьма колгоспниками, всмоктавав той дух, що ним жило глухе село, закинуте за двадцять кілометрів од залізниці.

Бредучи розквашеною вулицею, Микита побачив, що назустріч йому плететься маленький чоловічок у сіряку й у гострій шапці-плетенці. То був дід Стокіз. Він ще здалеку пізнав Микитину шинелю, його тверду ходу. Зустрілися біля Онипчиного двору. Дід Платон радісно оглянув Зерницького з ніг до голови, і його погляд спинився на посрібленому Микитиному виску.

– Еге-ге, – похитав дід головою. – Уже й у тебе морозець виступає.

Дід Стокіз хоча й побоювався Микити, але й любив його за пряму правдиву вдачу, за силу й рішучість, яких самому дідові так часто бракувало. І зараз старий од щирого серця стискав обома руками правцю Микити.

– Як живете, діду?

– Та нічого, – і старий показав на свій латаний пояс. – На останню дірочку. Все будуємось та перебудовуємось.

– Довго перебудовуєтесь, діду. Уже пора багатіти.

– Багатіти? – Дід аж засяяв при цьому слові. – Хіба можна?

– Самі побачите. Ось перечистимо артіль, обома руками візьмемось за землю.

І знову при слові «земля» дідові аж в очах потуманіло, як од чарки горілки.

– Вам видніше, – сказав дід, пожвавішавши. – Ми теж туди, куди й партія.

З Онипчиної хати почулася п'яна пісня.

– Що сьогодні – неділя? – Кивнув Микита в бік хати.

Дід підморгнув:

– Там неділя. Сім раз на тиждень. Підди лишень, спитай їх, за що вони п'ють. Підеш?

Дід заклав ціпок за спину і загадково поглянув у Микитине сіре, як камінь, обличчя.

– Мене, діду, під'юджувати не треба. Я не молодича. Зерницький кинув недокурок і, сплюнувши, пішов до Онипчиної хати.

Зачепившись об одвірки своїм військовим кашкетом, Микита спинився біля порога і скупко привітався.

В хаті панував розгардіяш. Стіл, завалений недоїдками, нашвидку було накрито скатертиною. З-під лави по долівці повільно повзли струмки питва. Там лежали похапцем сховані зі столу пляшки.

Похнюплений і розгублений Бабак м'яв знічев'я крихти, а Онипка, винувато пригладивши чуба, подріботів до Зерницького.

– Здрастуй, Микито, здрастуй... Ми тебе тутоньки та-ак ждали... – І гикнув.

Кліпаючи очима, він простяг Микиті кістяні, масні від олії пальці. Зерницький наче не бачив їх, нічого не сказав. Тільки глянув на калюжі по хаті, потяг носом горілчані випари, скривився.

– П'єте?

Мовчанка.

– Ну, пийте...

І пішов.

Увечері до нього в партосередок прийшов Христофор.

В партосередку було накурено та налушено. Весь вечір тут товпилися колгоспники, жваво, як після довгої вимушеної мовчанки, розмовляли про артільні справи, подавали свої думки, як найкраще підготуватися і провести сівбу. Микита нікого не перебивав, тільки коли-не-коли ставив запитання, які викликали ще палкіші суперечки.

Тепер у нього мала бути ще розмова з Христофором.

Незважаючи на пізній час, Христофор зайшов зі своєю поштарською сумкою, наче щоб показати партотрові свою нову трудову професію.

Весело пожартувавши з Микитою над колишнім своїм діяконуванням, Христофор присів до столу. Його рожеве обличчя з молодими чорними вусиками аж пашіло здоров'ям.

– Знаєте, чого я до вас забрів, Микито Прокоповичу? – почав він.

Зерницький насторожився.

– Я хочу вам висповідатись, – і глянув, яке це враження справить на Микиту. Але обличчя того було замкнуте. Христофор говорив далі:

– Хоч Іван мені й брат, хоч Бабак був колись моїм приятелем, але громадські інтереси для мене важливіші за особисті. Раз я став на одну стежку з народом, то мушу вже йти тією стежкою. Душу млоїть, коли дивлюся на руйнацію артїлі. Я вам розповім усе, до кінця. Бабак – це розкладена, розбещена людина. Іван іде в нього на повідку. Не те, щоб вони вмисне хотіли руйнувати артіль, ні, вони про це, мабуть, не думають. То шкурники, які думають тільки за свою власну наживу. Рахівник – то теж птиця їхньої бригади. Ніщо ніде не прибуткувалося. Виписали на ім'я Галагана центнер зерна, а Галаган той давно помер. Половина хліба пішла в половину та солону. Розкрадали повсюду: з поля, з току, з комір. Вагареві наказали, приймаючи хліб від молотарки, знижувати по 2–3 кіло на пуд, мовляв, на «усушку» та на «спожиток мишві».

Довго ще оповідав Христофор про подолянські діла. Кінчивши, підвівся:

– Оце те, що я вам хотів розповісти, Микито Прокоповичу. Це був мій обов'язок як члена артїлі.

І Христофор, розгібнутий, червоногрудий, гордо вийшов з кімнати.

Микита довго дивився йому вслід гострими сірими очима.

А трохи згодом Христофор сидів у Онипки. В хаті не світили. Закуску і чарки шукали на столі помацки.

– Кепські діла, – сказав Христофор. – Далеко ви забрались. Доведеться йти під суд.

Бабак зітхнув у темноті важко, як віл.

– Та не страшно! – продовжує Христофор. – Лише інших не топіть, напірайте на те, що, мовляв, хотіли самі нажитись. Тоді й статтю вам іншу підведуть – не шкідництво, а безгосподарність, розбазарювання. Ото, це зовсім інша музика. Та і я потурбуюся, де треба.

Христофор на мить замовк, перехилиючи в темряві чарку.

– В районі є наша рука? – спитав Онипка.

– І вище є! – Розійшовся Христофор. – Усюди! Дайте тільки часу.

Бабак повільно рохкав та чавкав у темряві. Під хатою у голих деревах співав вітер.

*

Садок стояв, ніби виточений зі срібла. Вночі випав молодий лапатий сніг.

Дід Стокіз вийшов з хати і затулив очі долонею: господи, як біло! Півень сидів на тину і здивовано поглядав то на сніг, то на діда, мов питався: що це таке? Собача, перекинувшись в снігу догори ногами, задоволено качалося. Дід згадав дитинство, і йому схотілося оце скачати снігову бабу.

Весело порипуючи латаними чобітьми, дід почимчикував на толоку. Там за пропозицією Микити вже ставили біля ожередів соломи молотарку і бралися за переобмолот.

А сам Зерницький, оточений артільцями, сидів на коня, готуючись їхати до району. Його викликали для інформації про веселоподолянські справи. Між колгоспниками шмигав і Онипка, слизько посміхаючись до кожного. Але артільці були якось особливо зухвали сьогодні. Вони говорили Микиті просто при Онипці:

– Ти ж там усе опиши, як є.

– І про Онипку, і про Бабака.

Навіть дід Стокіз притиснувся наперед, як апостол, зняв руку:

– Щоб усе висказав: куди курка їсть, а куди й викидає.

Микита із звичною легкістю скочив на коня, що гарцював під ним і ставав дйба.

– Іч, як улип!

Колгоспники проводили поглядом Зерницького, доки й зник він у білому полі.

Осторонь стояв засмучений Онипка. Дід Стокіз підійшов до нього.

– От тобі далі й нічого казати: цвірінь та й у стріху! – мовив співчутливо старий. – На віку, небоже, як на току: й натопчешся, намусюєшся, і начхашся, й натанцюєшся.

Онипка мовчки дивився в степ. З білястої глибини його виринали якісь чорні крапки.

А дід фиркнув, одвернувся і вже говорив хтозна йому:

– Ці-ікавий рік переживаємо. І пече він, і учить. Ніколи люди не думали стільки над своїм життям, як тепер. Воістину, познаєш вола, коли на ногу наступить.

– Уже наступив? – злорадо посміхнувся Онипка.

Дід видивився на нього, наче вперше бачив.

– Е, далекий ти нам чоловік, – сказав старий. – Не знаєш, куди вода тече. Міркуєш, наче тільки що з-за границі. Он Микита. Той добре втямкував, що закони, гей, назад не пишуться.

IV

Після того, як Бабака й Онипку було засуджено до заслання в далекі табори Союзу, робота в Веселому Подолі помітно покращала.

Головою артїлі колгоспники одноставно обрали Микиту Зерницького. Він тепер усі сили спрямував на підготовку до сівби.

В кузні Григор з помічниками з ранку до ночі ремонтує плуги, борони, сівалки. Біля комір жінки пeregаняють на трієрах посівне зерно та протрують у бочці сухим синім каменем. Кіньми вивозять у поле гній, що його за рік цілі гори зібралось перед стайнями. Тут же артільці учать своїх корів ходити в ярмі, бо коней на весну мало. Дід Стокіз начальником над коровами – таке йому доручення від Микити. Дід пригонить ярма, щойно пороблені, вказує, кому які санки запрягати, скільки брати ваги в перший раз, скільки в другий. Дід ходить з перев'язаною щеле-

пою: контузія. Як учив свою та сусідову корів, вони поносили були старого. Тепер уже ходять смирно.

– Бачиш, ідуть, як святі, – говорить дід Христофорові, вказуючи на корів.

Христофор на мить зупиняється, поправляє сумку.

– Ідуть то йдуть та тільки молока вам, діду, не їсти.

Дід не знає, що й відповідати: може, гей, і таке.

– Але ж земля просить та молиться! – раптом оживає старий. – Доки ж будемо її нехаяти? Багатіти пора, а ми все перебудовуємось. Куди ж ти? Цабе, цабе, ряба, щоб тебе в болото потягло!

Дід обома руками шарпає за налігач.

З поля уже дихає провесняний вітер. Це була та чудова пора, коли весна хоч ще й не настала, але і в чомусь невловимому відчувається, що вона вже бродить, лукава, он за тим лісом. Дні яснішають, небо піднімається вище, сніг в степу темніє і гребениться.

На стайні також повеселішало. Ще недавно коням, крім соломи, їсти нічого було, сіно й кращу пшеничну полову вигодували ще з осені. Микита вирішив насамперед послати конюхами бойових хлопців.

Це питання він поставив на комсомольських зборах.

– Є в вас очі піти конюхами?

Василь, що любив і попрацювати, але любив і промови, цього разу теж виступив з палкою обіцяною, що комсомольці візьмуться, що коли треба, то і життя...

– Обережніш із життям, – перебив Микита племінника. І спитав напрямцем:

– А ти підеш?

– Куди?

– Конюхом же.

– Піду.

З Василем на стайню пішли ще два комсомольці. Вони почали з того, що повикопували ями і почали в них парити соломі та шорстку ячну полову. Стали купати коней і вивели коросту.

Микита кинувся до сусідів і якимись комбінаціями дістав у радгоспі макухи, а на держмліні висівок. Василь з хлопцями годував коней мало не з рук.

Кілька днів тому їх несподівано обсіпали воші. Василь з ветсанітаром влаштував газову камеру і в ній тепер обкурювали тулуби коней.

Сьогодні на стайню зайшов Христофор. Василь, серйозний, заклопотаний, із заковченими рукавами, метушився біля камери.

– Василій Григоровичу, – ще здалека гукнув Христофор, – хочете, порадую?

І, порившись у сумці, подав Василеві листа. Василь схвильовано розірвав конверта, надписаного незнайомою рукою, і почав читати.

– Од неї? – Христофор панібратськи поплескав Василя по плечу. І, не дочекавшись відповіді, наспівуючи пішов понад жолобами зі стайні.

Через хвилину він вийшов через протилежні двері, обтрушуючи пісок зі своїх рожевих волосатих рук.

А Василь, прочитавши, задумався. Надька! Невже вона могла стати такою? Анонімний лист був повен соромицьких описів її поведінки на курсах. Може, брехня?.. А що, коли й справді?..

До вечора Василь ходив, як очманілий. Одного хотілось – горілки!

А ввечері на нього впало нове нещастя: захворіло кілька коней. Незабаром один кінь здох. Ветлікар у присутності Микити зробив розтин. В шлунку коня було знайдено пісок.

– Що ж, Василько, – сказав Микита племінникові. – Віддам тебе під суд.

– Гаразд, – гірко вимовив хлопець. – Це за те, що ночей не спав, що цілими днями з гною не вилазив, все дбав, щоб на весну артлі тягло було. Добра відплата!

Голос його аж тремтів від образи.

– Але скажіть, дядьку, ви вірите, що то я?..

– Звичайно, ні, – відповів Микита.

– Так нащо ж...

– Щоб не зівав і щоб іншим роззявам була наука. Вартовий на посту відповідає за пошкодження, незважаючи на те, чи він його зробив, чи ворог завдяки його недбалості. Побудеш в армії – узнаєш.

Через тиждень Василя судили. Так як умисного злочину не було доведено, то Зерницького за нехлюйство було засуджено до примусової праці у своєму колгоспі.

V

Надька думала: прийде вона на курси, скажуть їй се, те, сяде на трактор, круть-верть – і гайда по полю.

А вийшло, що посадили її за книжки, рисунки та зошити, показують трактор частинами, вивертають нутроці. І вимагають, щоб усе знала, до останнього гвинтика. І їй стало ніби аж скучно!

Та й горда зваблива машина у розібраному вигляді постала якоюсь немічною, втратила свій чар: нічого таємничого. Сюди пальне наливається, тут спалахує, штовхає поршнінь... Тільки все треба знати, знати, знати!

Лаврін Верхогляд на курсах тримався з погордою, сприймаючи повагу товаришів як належне за те, що він, мовляв, дуже політично підкований. На зборах він виступав з довгими промовами, його обирали в президію. Ще не встигли і повчитись, як у райгазеті з'явилося уже Лавронове пишнослівне зобов'язання: «Оголошую себе ударником першої весни другої п'ятирічки» і т. д. Але Верхогляда драгувало те, що, і нібито шануючи його, хлопці уникають щирих розмов з ним і, навіть більше, помічав, що очима вони не хочуть з ним зустрічатись.

Надька теж – «зрастуй» і обходить.

Але одного разу вона попросила його допомогти в математиці, бо, непідготовлена, спочатку серйозно відставала.

Лаврін прийшов у дівчачий гуртожиток причепурений, як жених: блискучі хромові чоботи, галіфе, кавказький пояс. Насторчена чуприна палала, мов руде полум'я. Лаврін був напідпитку. Це зовсім здивувало Надьку. Що вона іноді звикла бачити в Василькові, те вразило її в цьому завжди витриманому дописувачеві («ортодоксові»), як вчено любив себе називати Лаврін).

– З гармоністом напився? – спитала Надька. Вона помітила, що вже кілька днів Лаврін водиться з розв'язним і нахабним гармоністом Пилочкою.

Лаврін сів на ліжку, облизуючи свої пересохлі губи.

– Чого це ти убрався, як іти на утрєню? – спитала Надька.

– А до тебе оце хочу залицятися.

І він, не довго думаючи, потягнувся до Надьчиної шиї.

– Геть! – вдарила вона його по руках. Лаврін знову нахилився. Тоді Надька стусонула його так у груди, що він трохи не звалився із стільця. Лаврін, довгошій, з маленькою, мов у селезня, головою, густо почервонів аж до волосся, як червоніють тільки рябі.

– Чого ти комизишся? – спаленів він. – Пишоха! Для кого бережешся? Для Зерницького? Як собаці цибуля – так ти йому потрібна!

Надька, обурена, скочила на ноги, і не встиг Лаврін опам'ятатись, як уже вилетів за двері од Надьчиного стусана межи плечі.

Кинувся, роз'ярілий, назад, але двері вже були заціпнуті.

Відтоді не стало Надьці просвітку. Лаврін з Пилочкою на кожному кроці допікали її.

– Не гарячись, – хихикали, – бо забукуєш.

– Одстань, – з болем крикнула вона. – Недороблений!

І всім, хто був при цьому, це сподобалось: недороблений! Все зараз пригадали Верхоглядіві. По коліна в політграмоті! На слова багатий, а як працювати, то гірш теляти! В гуртожитку приборати не хоче, трактор чистити – його нема, чорнової роботи боїться, ортодокс! Слави подавай йому на тарілці та й годі!

І хлопці дали волю своїй неприязні.

– Чого пристаєш до дівчини? – присікались вони до Лаврона.

– Здрава писок, як свиня, що на Бога свистить!

– Недороблений! Ха-ха-ха!

І Верхогляд одстав, заціпився якомсь у собі.

Надьчина наполегливість у навчанні дивувала всіх. Вечорами, коли дівчата йшли в клуб, де грала гармошка так зазивно, що Надьку всю аж пересіпувало, вона бралася за книжки. Сам лагідний лисий завкурсами Єлісей Єлісеєвич не раз допомагав їй. Часто, вже лежачи в ліжку, Надька будувала в своїй уяві організм машини, збирала і розбирала її, приводила в думці частини до взаємодії.

А коли вперше сіла на трактора, Надька хоч і знала машину наскрізь, кермо опекло їй руки, мов розпечене. Тепер злякалась її живої, гарячої. Коли відкривала капот трактора і дрижачий мотор дихав на неї своїм теплом, вона думала, що цей силач може поносити її, як норовистий кінь. А коли поїхала і відчувала, що він їй слухняно кориться, так легко зробилося, мов у неї відростали крила.

Курси Надька закінчила на відмінно. А весною вона й Лаврін попали в одну бригаду до знаменитої трактористки Дусі Калеберди. Довелось працювати далеко від Веселого Подолу, в протилежнім кінці зони МТС.

Дуся, огрядна дівчина, з уже кількарічним стажем роботи на тракторі, була сувора й вимоглива. Лаврін почав з того, що написав про неї в газеті нещире статтю з домішкою лестощів. За це Дуся відразу не злюбила його.

– Ти мені роботою, роботою докажи, що ти за один, – казала вона.

А коли ображений Лаврін натякнув їй на те, що він активний дописувач і взагалі, то це її зовсім збісило:

– Що ти розспівався: вообщє та взагалі! Може, хочеш залякати? Так ще не вилупився той з яйця, щоб мене залякав!

«Ну й бригадитиста!» – подумав про себе Лаврін.

Надьку Дуся вподобала за її незалежність і старанність у роботі. Їй Дуся доручила провести першу борозну, що вважалося в бригаді високою честю.

Надька солодко згадає той весняний рожевий ранок, коли вона вперше ночувала в полі, на палубі трактористок.

Щось барвисте й летюче снилося їй. Рідний Поділ, зелені лани, подруги... Звідкись виходить Василько, гукає раз, другий:

– Дівчата, вставати!

Вона розплющує очі. Дуся, одягаючись, вказує на палубні ходики: шість.

У відчинені двері йде свіжа прохолода, пахне весняним туманом.

Надька і третя трактористка їхньої бригади – мале, сміхотливе дівча з дрібними зубками – вибігають із палуби вмиватись.

Од прохолоди на руках викидаються сироти.

Але навкруги так хороше, наче світ щойно створений. Вставав далекий ясний ранок, десь співав гудок поїзда, невтомні жайворонки вже дрібно дзвеніли в лунку голубинь неба. Клубочилась ближча балка, вщерть затоплена туманом, наче молоком, за нею ген-ген сизіли ріллі, а далі, здіймаючись рожевим крилом, палахкотіло небо. Таке свіже, росяне, як іскристий кавун, що з дзенькотом тріскається од самого дотику ножа.

Весна! Так широко, так просторо на землі!

Дівчата поспішно вмилися, зливши одна одній на руки, і побігли заправляти трактори.

Дуся наказала скрутити віхті і запалити.

– Розігривайте мастило!

Це була перша блискуча наука для Надьки. На курсах їй ніколи не казали про віхті. А воно ж зовсім просто! І так пришвидшить заправку!

Надька радісно розігривала мастило і помішувала його з такою врочистістю, ніби варила чарівницьке зілля.

– Вчитись у мене хочете? – з прихованою гордістю спитала Дуся. – Особливо, то й нічого. Тільки заправляти от будемо замість години трошки менше – півгодини.

Сівши того дня на трактор, Надька з таким запалом ганяла його, що не захотіла й снідати. Бабуся-кухарка спочатку кликала, умовляючи, потім лаялась, а далі, не втерпівши, з мискою вареників (трактористів артіль добре харчувала) побігла до Надьчиного трактора і примусила її на ходу взяти сніданок.

Увечері бригадирша, змірявши залізним сантиметром пальне в Надьчиному тракторі, приголомшила її такими словами:

– Дуже ти шалена. Спішка добре діло, але й вареники треба їсти. От у тебе перепалка пального, ти зробила два огріхи. І, як це не гірко, мушу занести тебе на чорну дошку.

Біля палуби висіла чорна й червона дошки. Взявши крейду, Дуся записала на чорну «Стокіз» і за віщо.

Надька ходила червона й сердита, чула, що вся горить. Сердилась чомусь найбільше на Дусю, хоч і розуміла, що та права. «Чого я на неї дмусь! – накидалася раптом Надька сама на себе. – Сама ж нездара, неоковера! Руки не туди стоять! Спішить, людей смішить та ще й приндиться... І давно такою була!» – робила вона несправедливі узагальнення.

І їй раптом починало здаватись, що всі й на тракторних курсах були чудові люди, одна вона погана. Ось постають перед нею десятки сільських юнаків і дівчат, що прийшли, як і вона, з глушини. Вони підходять до трактора часто боком, невміло, але з незламною селянською впертістю. Чудові часи! Скільки людей піднялося! Вони тепер, мабуть, всі на червоних дошках. Одна вона невдала!

Верхогляд прийшов з хлопцями заступати на нічну зміну.

– Змагальниця! – східно кивнув він на Надьку.

Але другого дня Лаврін, певно, вже каявся в цих словах.

Зранку Надька, якась байдужіша, поралась біля трактора. Підняла капот, гарячий мотор дихнув на неї масним теплом. Хотілося пригорнутись до нього, як до щирої подруги, і виплакати своє горе.

Підійшла Дуся. Надька, не звертаючи на неї уваги, підливала мастило, що повільно розповзалось по масних жилках.

– Чуеш, легше дихає... Прогрівся, значить, – сказала Дуся. – Зменш гасу. Швидкість лишиться однакова, а пального менше витратиш.

Надька мовчки виконала бригадиршину пораду і сіла за кермо.

– Еге-ге! Та ти, я бачу, розбубнявила? – гукнула бригадирша. – Од критики розкисла?

Надька сиділа непорушно. Погляд її застиг у синій даліні.

– Говори ж...

– Не це! Не це, Дуся! – бистро обернувшись, вигукнула Надька з якимось нутряним зойком. – От... не могу я бути останньою!

І, закусивши губу, поїхала.

Сьогодні вона працювала спокійніше і без смикання. Мабуть, тому що було важко, цілий день згадувала Веселий Поділ. Її нестримно тягло туди. «Рідний Васильку, якби ти був тут! Ти б допоміг. Ти б розвеселив! Моє ти біляве чортеня, моє ти біляве страждання!»

Увечері прийшла Дуся, записала Надьці перевищену норму і заощаджене пальне, але не сказала їй нічого.

Коли Надька вернулась до палуба, там уже нарізували браві артільські музики. Урочисто, під звуки бубна, Дуся зітерала Надьчине прізвище з чорної і поставила на червону дошку.

– Цвітеш ти, товаришу тракторист першої категорії! – говорили артільські музики.

Лаврін стояв осторонь, і його всього аж корчило. Працювали сьогодні на нічній зміні, він заснув на кермі і заїхав далеко від своєї ділянки, переоравши навіть дорогу.

Тепер його шпиняли дотепами. Мовляв, хай би, сердяга, подушечку припасав, а то мучиться на твердому кермі.

Верхогляд мінився від злості. Його заздрощі переростали в справжню ненависть до Надьки.

Підійшовши до Келеберди, Лаврін голосно заявив:

– Запиши, бригадиршо!

– Що?

– Будь арбітром – викликаю Надьку Стокіз на змагання. Я теж норму перекрию!

Цієї ночі він справді набагато перевиконав норму. Дуся, поздоровивши його, побрела на середину ріллі і почала щось там колупатися.

Вернулась зблідлою, випилась в Лаврона гострими очима.

– Такого... Такого... Я не ждала! – задихалась вона од гніву. – Ти ж, голубе, плуги підмілив!

І не в силі стриматись, бригадирша вибухнула:

– Чи подумав ти про артіль, загелепа? Про себе, про себе тільки! Слави хотів здобути та здобув славу! Чого ж ти стоїш? Геть звідси, жабоїд! Щоб духом твоїм не смерділо в моїй бригаді!

Верхогляд, що думав спочатку перевернути все це на жарт, побачив тепер, що тут непереливки, і, мовчки обернувшись, побрів до села.

Сходило сонце. Сівачі їхали в поле. «От і зажив легкої слави, – думав очманілий Верхогляд. – Що, як довідаються у Подолі? А там швидко про таке довідаються. Пропав тоді мій авторитет!»

VI

Сіянка була в розпалі. Василь Зерновицький почував на стайні.

– Чого до дому не ходиш? – спитав Микита племінника.

– Конокради з'явилися.

– У нас?

– Та хлопці наші гірші від конокрадів. Ще ні світ ні зоря, а вони вже колотяться, до коней добираються, вирішили другу бригаду побити.

Справді, деякі з тих, що змагалися на сівбі, прибігали до коней вдосвіта, не даючи їм до пуття і наїстися. Тепер Василь видавав коней лише за півгодини до сходу сонця. На цей час біля стаєнь уже гули десятки колгоспників. Худі, давно не голені, вони швидко і вправно запрягали коней, одержували в бригадира талони на сніданок (а на обід видавались тільки після сніданку) і виїжджали в поле.

Якщо на стайні ще залишалися нерозібрані коні, бригадири бігли попідвіконню загадувати.

Григорів Сашко, кирпатий і сухий, на білій шкапі посувається з двору в двір. Під'їхавши під вікно, безцеремонно стукає пужалном у раму і лається, як дорослий, бо, мовляв, дуже багато розвелосся на світі ледарів.

Микита також заходить по дворах. Ось він, згинаючись, пролазить до хати Юхима Варакути.

Ще з осені Юхим пішов з приятелем шукати щастя. Десь на якійсь станції вони обікрали склад, їх піймали сторожі і побили. На весну хлопці ледве живі вернулись у село. Юхимів приятель з першого ж дня взявся працювати, його харчували на колгоспній кухні, і він оклигав. Юхим же пустився лазити по чужих льохах, курниках, виловлювати кролів, залазив крізь вікна в чужі хати. Його били всі, звернули в'язи, так що вже не повертав і головою, а проте він був живучий, як кішка. Іноді почав виходити навіть на роботу.

Зараз він лежав на голому ліжку, укрившись коричневим сіряком, з-під якого виглядали брудні босі ноги.

– Рухтиш? – штовхнув Микита Юхима.

Варакута протер запухлі очі.

– Що? Га? На роботу? Та... Ходи не ходи, все одно голодним будеш...

– Ну, добре: жди, поки смажені голуби самі прилетять у рот. А як не прилетять, то нарікай тільки на себе.

Микита вийшов з хати. Юхим позіхнув, почував скуйовджену голову і став збиратися на роботу.

Лаврін Верхогляд, одягнений франтом, в начищених чоботях і з кавказьким поясом, копає свій город.

Після того, як Лаврона вигнали з бригади Келеберди, він прийшов просто додому на материн хліб і, почувавши себе винним, взявся ретельно господарювати. Приходячи на слободу, він на хитрі розпитування про причину його повернення відповідав туманним, що «не може він працювати в такій атмосфері». Якось заговорили про Надьку. Тут був і Василь з хлопцями, трохи веселіший, ніж звичайно.

Лаврін, дивлячись просто на Василя, говорив:

– Сам я точно не знаю, а од інших чув, що з нашою Надькою цілі курси підтяжку робили.

Гурт засміявся, Василь, який тепер вважав, що з Надькою в нього все покінчено, теж засміявся разом з іншими. Але засміявшись, відчув велику тугу на серці. Переставши раптом сміятись, відкликав Лаврона за ріг і через мить звідти почувся вереск. Верхогляд вискочив, тримаючись за носа і підбираючи олівці, що повискакували з верхньої кишені піджака.

– Що таке?

– Хуліган! Забіяка!

– Хто?

– Зерницький!

Показався Василь.

– Що? Я вас зачепив? Вибачте, будьте ласка!

І пішов наспівуючи:

Чи я, мамо, не доріс,
Чи я, мамо, переріс,
Чи не рублена хата,
Що не люблять дівчата!

Розстібаючи комір свого зеленого френча, Микита йшов на Верхоглядів город.

Лаврін завзято копав, удаючи, що не помічає голови колгоспу.

– Годі трактором, давай лопатою? – сказав Микита.

– Та таке, – посміхнувся Лаврін і почервонів так, що і його руде волосся потемніло.

– Чого на роботу не вийшов?

– Своя є.

Микита пильно глянув на нього.

– Та тебе, хлопче, і трактористки не навчили! Зовсім у тобі одноосібницька душа сидить. А ще й пишеш.

– Ну і що ж! І писатиму! – роздратовано відповів Верхогляд. – І коли хочете...

– То що? – посміхнувся Микита. – Може, це ти похвалки мені несеш? Еге, я, хлопче, стріляний.

– Товаришу Зерницький! – скрикнув раптом Лаврін. – Чого ви на мене нападаєте? Може, мені теж... Я... я... Я теж особа!

– Так от ти, особо, захряс по вуха в оцім своїм городі і більш нічого знати не хочеш. Не доводь краще, щоб тебе брали за вуха та витягали, як kota на сонце. Не подивимось, що ти і сількор!

Лаврін не знав, що казати. Микиті раптом стало жаль гоноровитого хлопця.

– Ти ж не дурний, – заговорив Зерницький врозумливо. Знаєш, що калачі самі не виростуть на печі, знаєш, яка в нас скрута цієї весни. Хочемо зробити цей рік останнім роком труднощів. «Тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспі» читав? Бачив, що там за пілюлі для ледарів приготовані? Так от кидай лопату і йди на толоку за нарядом.

Лаврін хвилину подумав, потім рвучко підняв голову:

– Знаєте що, дядьку Микито?

– А що?

– Дайте мені таку роботу, щоб... не на людях!

– Соромно? – спитав Микита просто.

Верхогляд мовчав.

– Не бійсь. Люди й посміхаються, люди й допоможуть. Тільки не гни високо кирпи перед ними, а на роботі докажи їм, що ти за особа.

Лаврін повеселішав. Витяг із землі заступа, сказав Микиті полегшено:

– Піду.

Вони разом рушили з двору.

*

Дід Стокіз – інспектор! Інспектор якості на цілу бригаду. Он він оре коровами, своєю та сусідовою – в супрязі. Сусідове дівча поганяє, а дід плужить. В самій сорочці, лице припало пилом, шапка на потилиці – козак та й годі!

Оглянеться дід навколо: працюють люди. Скільки оком скине – як мурашки по полю: орють, сіють, волочать. І кіньми, і волами, і коровами. Любо стає дідові на серці, і обробляється та засівається земля. Скоро-скоро зашумить вона врожайми.

– Здрастуйте, діду-інспекторе! – чийсь хриплий голос.

Дід озирється, а це – Христофор. Зовсім запух листоноша. Де те здоров'я ділось! Ноги, мов колочки. Опухлі червоні щоки аж блищать. Очі блукають дико і пожадливо.

Він іде за дідом борозною. Вогка земля приємно холодить ноги.

– Діду, – каже Христофор. – Дайте, я поплужу.

– Про мене, Семене, – згоджується старий. – А я піду погляну, як воно там.

У діда тепер обов'язки. Він уже, можна сказати, начальство. Всі його величають «дід-інспектор».

Юхим Варакута скаржиться дідові, що сівалка по грудках скаче. Та діда не обдуриш.

– Тобі, Тимохо, якби й на резиновім ходу і то було б плохо, – каже він. – Головне – сошники частіш прочищай!

А Христофор плужить. Наліг на плуга – корови аж стогнуть. Дівчина батоном лупить, а вони, бідні, зупиняються.

– Поганяй! – гука Христофор дівчаті, а сам налягає ще дужче.

Біля польового табору куховарка Марія Григориха гукає Сашкові:

– Готово! Хлаг чіпляй!

Піднялась угору тичина з полотнищем. На ньому напис: «На день раніш посієш – на тиждень раніш збереш». Чіє це слова? Кого б же, як не діда-інспектора! Він сказав, а Зерницький наказав піонерам намалювати.

До табору ринули люди. Кожний бере миску і підходить одержувати їжу. Розходяться з мисками, хто куди, і похапки їдять. Де бадьоріші, розповідають пригоди, що трапилися за півдня.

Юхим Варакута, виїжджаючи в поле, стеребився на коня, і колгоспники стягли його за ноги.

– Я слабкий, – бурчить Юхим, – я охляв.

І всі обертаються до Юхима. Він тримає миску на колінях і їсть, дивлячись у неї.

Дві Юхимові сестри, що змагаються між собою на волочінні, починають посміхатися з брата, який так їх ганьбить.

– Дивіться, як жарко нашому Юхимові біля миски, а на роботі холодно.

– Сюди тень, туди тень, аби був трудовень, – встряє дід Стокіз і собі.

Обліковець, босий, впрілий і заклопотаний, оголошує результати за половину дня.

Юхимові сестри при денній нормі заборонувати по 5 га, за півдня заборонували 2 і 80 соток.

– Хто ж із нас виграв змагання? – дивуються вони.

– Обидві, – каже Зерницький.

– Геращенко Сергій, – продовжує обліковець, – засіяв до обід 1,05 га.

– А норма? – запитує Микита, наче й справді не знає, яка норма.

– Денна – 1,75.

– Як же це тобі вдається?

Сергій ніяковіє від успіху.

– Та просто: спішу насіння засипати, зав'язлу землю оббиваю на ходу, повороти для коней робимо легкі і якомога коротші.

– Чули? – питає Зерницький. І наказує юним редакторам польовки написати про це.

В кінці обідку зчинилася тривога. Важко заревла корова біля польових ясел.

– Моя! – скрикнув дід Стокіз і кинувся туди.

За ним баби:

– Дідова корова телиться!

– Теля скинула!

– Понатужилася!

– Отаке і з нашими буде! – гукнула Опинчиха. – Розводьмо корів додому.

– Пропали наші корови! – заголосили жінки. – Не дамо більше їх запрогати.

Микита намагався стримати бурю.

– Заждіть! – гукав він. – Де робила дідова корова?

– В плузі...

– Хто вам дозволяв орати? Я заборонив оранку коровами! Бригадира сюди!

– Це я сам винен, старий шалапута, – умовляв і дід бабів. – Сам взявся за оранку, думаю, потихеньку буду та помаленьку...

– Щоб ні одної корови не бачив я в плузі, – голосно говорив Микита. – Лише на волочінку. В кого близькі до строку – не виводити зовсім!

Жінки поволі стихли. Дід Стокіз, упдаючи біля хворої корови, сам угамовував крикух. Щоб через нього, у котрого младенці в голові, та сіянку зірвати! Землю кинути? Та хай їм язика повсихають!

– Дідові молоко видаватимемо з артільської ферми, – об'явив Микита.

Дід-інспектор аж плаче.

– Годі вже базарювати! Ану за роботу! Хіба не бачите, що поле ж сохне!

Пізно вночі до Микитино подвір'я тихо підкотився автомобіль. З машини вийшов у довгій шкірянці чоловік і постукав у шибку.

– Зерницький!

Через деякий час Микита відчинив двері. Чоловік в шкірянці зайшов до хати і, не скидаючи картуза, втомлено сів біля столу.

– Міцно ти спиш, Зерницький.

– Виморнююсь. Цілий день на ногах, – підкручує Микита лампу. Голова приїжджого – начальника політвідділу Волгіна падає на церату столу.

– Заснув би оце. Ой як би заснув! Третю ніч в машині!

– А ти приляж, – каже Микита. – Ось збуджу дружину, постелить.

– Чшш, – махає рукою Волгін. – Спішу в Юрки. До тебе мимохідь заскочив. Вгадай чого?

– Боюся вгадати, не хочу.

– Хліб є.

– Та ну?

– 10 центнерів позики. Здорово?

Микита радісно вхопив Волгіна за плечі:

– Чорт візьми, товаришу Волгін!

– Завтра присилай на станцію.

Почастувавши Волгіна молоком та кукурудзяним хлібом, Зерницький провів його до автомобіля.

Село лежало німе. Ніде ні вогника, ні собак, ні пісень. Тільки на тому березі зненацька заграла гармонь щось безладно веселе, аж моторошне серед цієї нічної тиші.

– Хто то? – заслухався Волгін.

– То брат, сліпий.

– Романтика, – посміхнувся Волгін. – Мені здається, – продовжував він, – що я і старим ставши, ні-

коли не забуду і оцих безсонних ночей, і як ми раділи десяти центнерам хліба, і цієї веселої гармошки серед загальної німоти. Оглянеться колись Зерницький, тоді, як десять центнерів для його артїлі вже нічого не значитимуть, згадає весну тридцять третього і скаже: туго, але як славно ми йшли!

Микиті вже не спалося. Спустившись крутою стежкою вниз, він пішов понад річкою, білими пісками.

Темніли кущі лози, вилискувала під місяцем вода в піскових ямах, що залишилась тут ще від весняного розливу Ворскли.

Микита думав про майбутнє своєї артїлі, яка уявлялась йому вже квітучим заможним господарством, про Волгіна.

«Може, я його вже ніколи й не зустріну в житті, може, завтра партія пошле мене на інший далекий фронт. Але я завжди любитиму його, як любить боєць товариша по полку, з яким укупі боролись, терпіли і мріяли».

В пісках Микита несподівано зустрів діда Стокоза. Старий стояв над ямкою, в якій уже майже зовсім висохла вода, і наче молився.

«Не спиться дідові, журиться, бідний, за коровою», – подумав Зерницький.

Старий, побачивши голову колгоспу, глянув на нього з подивом, наче повернувся з іншого світу.

– Глянь, – указав він Микиті на ямку.

Зерницький пильно придивився і побачив при місяці кілька вже мертвих рибинок.

– Згинули без води, – сказав дід урочисто. – Згинули, бо відбились од річкової течії...

VII

День стоїть млявий та задушливий, як перед дощем. Сонце пече просто в тім'я. Деревя, опустивши потемніле від спеки листя, застигли і не шерехнуть.

У холодку, під стайнями, оточений дзвенючими мухами, сидить дід Стокіз. Біля нього, висолопивши язика і важко хекаючи, лежить собака, дивно схоже на діда: біле, кошлате, з гострим писочком і розумними хитруватими очима. Віддалік, проти стаєнь, коло довгих ясел стоять випряжені коні і ліниво перебирають втомленими губами мішку. Поруч, біля колодязя, в коритах купаються горобці, а Григорів Сашко підкрадається до них із сіткою.

Зі степу доходять гарячі, ледве чутні запахи достигаючих хлібів. «Пахне, пахне хлібець як гарно! – поводить дід розпеченим носом. – Жнива не за горами!»

Обліковець другої бригади, молода дівчина, боса, в білому платті з двометровою на плечах, проходячи мимо, гукнула дідові, щоб він ішов до правління, голова кличе. Дід злякався, як завжди, коли його кудись викликали. Але поки дівчина пройшла, він не встав, щоб не виказати, ніби він так ото й послухав. «Нащо я їм здався? – хотів догадатись дід. – Невже уп'ять десь прошепетився?»

І він перебирав у думці свої гріхи перед артілью. Хіба дулі, що тикав бригадировій жінці? Так і вона ж його чистила на всі заставки та старим хитруном звивала. Чи бач, яка цяця! Коли не бригадир, то й не бригадирся!.. А може, кури? – сполохався дід. – Так і є! Це за кури!

Вчора дід зібрав у лантух своїх чотирьох курей і відніс їх за садибу в артільське жито. Випустив там потихеньку, хай, дума, напасуться та й вернуться увечері додому. Але кури не вернулись. До того ж іще, видно, хтось підгледів, як дід шкоду робив, і доказав на нього в правління. Така халепа! – бідкався дід. Може, курей половили на шкоді, так він одкажеться. Скаже, знать не знає, курей, мовляв, у нього не було, один півень, та й той холостий ходить.

З такими думками дід боязко переступає поріг. В правлінні на розі стола сидить, закурюючи, Микита Зерницький.

Дід Платон нерішуче привітався, торкаючись рукою шапки.

– Та не пора вже вам, діду, кинути свою одноосібницьку шапку, – каже Микита. – Запацьорена та облізла. Купіть ось у мене кашкет.

Дід бере Микитин формений кашкет, обережно, як бритву, накладає на свою сиву голову. Кашкет спадає на самі вуха.

– Еге, – посміхається улесливо дід. – Хіба моїй голові до твоєї рівняться? Твоя голова над усіма головами голова.

І повертає кашкета Зерницькому, думаючи, що Микита зараз питає: «Де ваші, діду, кури?»

Але Микита почав інакше.

– В нас діло до вас є, діду.

«Гч, як заїжджає», – думає старий.

– Вгадайте, яке?

– Поганий з мене угадько. Сам скажеш.

– Скажу. Очі у вас гострі?

– Та ще нитку в голку вшилаю.

– Вуха чують?

– Та слава Богу.

– Ну, от, – каже Микита, – тільки докласти свідомості, і все в порядку. Ми вас об'їждчиком призначили.

Дід приголомшено розвів руками.

– Якось...

– Нічого не якось, – перебиває його Зерницький. – Знайте, що це ми не кожному доручаємо. А вам як чесному колгоспникові (діда кинуло в піт), цілу весну ви ударно працювали. Тепер пильнуйте вами ж посіяне так, щоб... Ви чули вже про парикмахерів?

І Микита розповів, що на пісках в радгоспі, де жито рано вистигає, куркульські парикмахери вже стрижуть колосся.

– Заряджати вмієте? – подає Микита рушницю.

– Пхе-к, – осмілівши, похваставсь дід і зразу ж покаявся, бо заряджати він таки не вмів.

– От і добре.

Додому старий простує навмисне найдовшим шляхом. Цівка рушниці гордо підноситься з-за його плеча.

– Де це ви, діду, ружжо попали? – питають стрічні.

– Наче вперше бачать, – недбало буркає дід, як старий вояка.

Дідові здається, що всі тільки й дивляться на нього, і він одно випрямляється та поправляє рушницю.

Тільки зустрівши біля стаєнь Василя Зерницького, дід зніяковіло покликав його за ріг. Тут, довго потупцявши, він раптом запобігливо пролетітає:

– Ану-ка, синашу, покажи, як воно тут... стріляє.

Коли Василь усе докладно розповів йому, старий тихо попросив хлопця:

– Ти ж... не компрометуй.

Вже сонце стояло надвечір. Од житів на дорожній порох лягли довгі тіні. Між високими хлібами на низькій пузатій конячині трюхав дід Платон. Конячину звали Пугою, і тепер, коли дід їхав, артільці гукали: «Гляньте, дід Стокіз поїхав на пузі». Попереду бігла дідова собачка і з життерадісним ляцанням згопила з придорожних трав важких перепелів.

Зненацька закудкудакала курка. Визираючи з жита, вона ніби пізнавала діда.

– Ага! Ось де ти! – зрадів старий і погнався був за куркою. Вона шмигнула в жито. Дід підбіг до хліба і зупинився, не посмівши толочити пашню.

– Що ж, – махнув він з жалем рукою. – Видать, розлучила нас доленька.

І глянув на пашню, наче оце була вона, та сама доленька.

Нагріте за день повітря гоїдалось, як гаряча вода. Лисніли ниви в переливах надвечірніх тіней та сонця. Де-не-де по полю маячили сторожові вишки, як щогли далеких кораблів на пінястім морі.

Це було Козине поле, а це дідове, а це Шаховчати Івана. Де ж тут межа? Мабуть, отут... Ні, отут. Вже зник десь обвуглений пакіл, межа давно була зарорана, і на ній колосилось буйне жито. І дідові аж дивно стало, що це вже не викликає в нього туги. Пожурилися люди й перестали. Тепер пирію не плодять межі. Хліб аж гримить. Та хіба діло тільки в пирієві? Діда охопило таке почуття, ніби він надів нову сорочку. Що ж у мене за обнова? – намагався здогадатись дід.

Це безмежне поле, його і не його. Дід дивився на хліба зі своєї конячини, як хазяїн, і серце його солодко завмирало. Так бувало давніш, коли він перед жнивнами в неділю оглядав свою ниву. «Поле, моє поле!» – наче співала півча у церкві на Великдень і радісно дзвеніли всі дзвони.

Дід під'їхав до вишки і, прив'язавши коня до стовпа, поліз по скрипучих щаблях угору. Собача внизу, піднявши до діда голову, заздрісно скавчало.

Дідові було страшно на цій вишці, що скрипіла й хиталася. І він ганив себе за цей страх, ніби про те, що йому страшно, знав не тільки він сам, а й люди. Дід козирився. «Я ж молодим, бувало, нічого не боявся!» – підбадьорював він себе, щиро забуваючи, що й молодим не відзначався особливою відвагою.

З вишки було видно набагато далі. Хліба, за ними зелені балки, а за балками на пагорках знову хліба сивіють аж до синього обрію.

Дід пильно оглядає ближчий лан. Чи не шмигне десь у білястій тихій рівнині щось темне, сколихнувши за собою колосисту хвилю. Але навкруги спокійно. Тиша і поле відпочивають на нивах.

З недалекого куркульського дворища, на якому zostалися тільки зарослі бур'янами купи глини та об'їдені худобою вишняки, здіймаються з квилінням незнайомі дідові птахи. Пронизливо кигикаючи, вони кружляють, наближаючись до вишки. Коли б дід був не на вишці, то подумав би, що загрожує пташиному гнізду і тим викликає тривогу птиці. Великі синьокрилі з білими грудьми птахи вже літають над головою. Чайки! «Звідки вони? Давно їх тут не було! – думає дід. – І славні які! Даремно ви думаєте, що я вам ворог. Це на хороші врожаї прилітають птахи!»

Дід обережно злазить з вишки і їде далі. Що б він зробив, якби оце побачив злодія? Погнав би в село? Чи, може, простив би? Відібрав би крадене?

Старий згадав один випадок з одноосібного свого життя. Він пас на своїй нивці корову. Мимо їхали цигани будкою. Одне з циганчат, вискочивши з будки, побігло, озираючись, до Козиних полукіпків і вхопило два снопи. Дід спочатку хотів агикнути на злодюжку, а потім передумав. Чого не в своє встрявати? І циганчаті ж їсти хочеться.

І хоч як йому хотілося чхнути – не чхнув, щоб не злякати циганчука.

«А тепер що ж? Коли небагато вкраде, вилаю та й пушу. Нащо з людьми дуже загризатися? Хіба мені найбільше треба?»

У цю мить собачка, що біг попереду, кинувся в жито і, завзято захилинаючись, загавкав. Дід побачив, як заколивавися високий хліб. Хтось побіг!

Дід кинувся конем напереріз тому місцю, де лящало собача. Незабаром він побачив чинює спину в сіряку. Перед людиною, аж припадаючи до землі, заходився дзявканням собачка.

– Цу-цу! Агись! – гукнув дід. Собача замовкло здивоване. А до діда обернувся переляканий розпатланий Юхим Варакута. Без сорочки, в сіряку на голе тіло, він притискує до брудних грудей лантух, з якого стирчить колосся і великі ржаві ножиці.

Юхим глянув на діда з неприхованою ненавистю. Але через мить переміг себе і видушив на своєму обличчі криву усмішку.

– Іди на дорогу, – глухо сказав дід, стараючись не дивитись на злодія.

– Простіть! – заскиглив Юхим.

І дід, видно, боячись, що й справді може простити, раптом крикнув не своїм голосом:

– Іди на дорогу!

Варакута слухняно підобрав обтіпані поли сіряка і, як раніш, притискаючи лантух обома руками до себе, плентається на шлях. Тут ще раз благально озирнувся на діда:

– Пожалійте, Платон Плат...

– Іди! – заверещав дід, наче злякався. – Я тебе пожалію! Я тебе отут... пристрелю!

Вигукнув і сам повірив, що він може пристрелити Юхима.

– Напташив зеленого, ледацюга! Інші роблять, ночей не досипають, а він на чуже рота роззявив, де б наблистить! Я тебе пожалію!

І чим більше старий галасував, їдучи шляхом за Варакутою, тим більше не пізнавав себе. Дедалі дід усе більше вірив у те, що він вчинив дуже добре, а що злодюгу Юхима треба було б і справді пристрелити.

– Іч! Па-рик-махер!

VIII

Відразу ж після революції з маленької дерев'яної подільської церквівки хреста було знято, а в ній влаштовано школу.

Найбільший багатій Веселого Подолу Хома Костогриз відпустив для безпритульної церкви свою вільну хату. Серед подвір'я було встановлено низеньку блакитну дзвіничку, яку Костогриз використовував одночасно і як голубник. Тут же на Великдень святили й паски, ставши рядами, як на базарі, попід довгими Костогризівими хлівами, де тупала й чухалася худоба.

А тим часом церковна громада провадила роботу за будівництво нової церкви. Було зібрано великі кошти: хуторяни-глітаї щедро розкрили свої гамани. І церкву було збудовано, першу й останню в районі за радянських часів.

Виключно незграбна, схожа на довгий присадкуватий пароплав, з двома в різних кінцях посадженими банями, вона вражала своєю грубою пишнотою і дебелистю, характерною для будівель сільських багатіїв.

Розмірами нова церква була далеко більша за стару, що відійшла під школу, і далеко червоніла своєю свіжовипаленою цеглою. Куркулі, підпивши на якомусь обіді, кивали спочатку на стару біленьку, в зеленій шапочці церквівку, а потім на масивну нову:

– Яку воздвигли! Совецька! Схочемо, ще три таких поставимо!

Але новій церкві судився недовгий вік. Почалася колективізація, частина куркулів сама зникла з села, інших вислали, без них церковна п'ятдесятка розпалася. Піп з горя оженився і виїхав, диякон Христофор урочисто оголосив себе переродженим і взявся провадити лікнеп.

Комсомольці зібрали підписи, і церкву закрили.

Два роки вона стояла на замку. Цього року артіль взялася готувати її під зерносховище з тим, щоб після роздачі зерна перетворити колишню церкву на колбуд.

Якось, проходячи повз церкву, дід Стокіз побачив, що двері її відхилені. Старий з тим невизначним страхом, з яким завжди підіймався по цих східцях, підступив до дверей.

З церкви чулися незвичайні, підсилені луною голоси. Знявши шапку, дід обережно зазирнув усередину. Перед вітгарем стояв голова сільради в синім галіфе та Григорів Василь. Обидва в кашкетах. Василь говорив, голова записував.

– Ісус Христос один. Срібний. Єсть?

Хоч би, гемони, кашкети поскидали!

– Риза одна. Єсть? Друга тимчасово взята драмгуртком.

Вони вже підступають до Царських воріт. Дід боїться, що вони так і у вітгар вшелепаються. В кашкетах... Як турки... І дивно: йому й хочеться, щоб вони зайшли туди. «Цікаво, що буде?» – спокушає діда біс.

Зерницький торкнув ногою Царські ворота, і вони беззвучно відчинились. Голова сільради та Василь мить стояли, засліплені блиском золота, ікон, лампад, заворожені струмами синього, рожевого, зеленого світла, що наповнює вітгар, вливаючись крізь різнобарвні шибки.

Дід Стокіз злорадно визирає з-за дверей. Жде. Ось-ось станеться. Гримне. Трісне. Але нічого не сталося. Василь підійшов до вкритого золотою тканиною престолу, взяв з нього чашу.

– Ну й келешок!

Старий відчув себе присоромленим і ображеним. Він роздратовано фиркав собі під ніс і більше фиркав не на голову сільради та Василя, а на самого Бога! Чому він їх не покарав, коли має силу! Та хоч би налякав! А то сидить собі десь у свининці на соломинці!

Дід відчував себе обкраденим.

У переддень жнив знімали дзвони. Пробили в хорах дірку і один по одному спускали їх униз. Біля дзвонів працювало чоловік з п'ятнадцять, а дивитись прийшло втричі більше. Начальник пожежної охорони мало не зі слізьми прохав, щоб йому залишили один для тривоги.

Василь Григорів лаштувався лізти знімати хреста. Микита взяв його за плече і на хвилину затримав.

– Ти там не дуже вихизовуйся, – попередив він, знаючи Василькову вдачу. – Воно то гарно на дзвіниці перед дівчатами на одній нозі покрутитись.

– Знаю, знаю, – відмахнувся Василь, якийсь незвичайно серйозний і діловий сьогодні. – Хтось полетить: Бог або я.

– Полізу і жену в шию, – ще раз попередив Микита.

Василь внутрішніми сходами добувся дзвіниці, там виліз в одне з вікон і опинився на церковному даху.

Дід Стокіз бачив знизу, як Василь спокійно підійшов до драбини, прилаштованої до бані, і став на щабель. Повільно і ніби недбало переступав з одного на другий, все вище й вище.

Люди стежили за Василем, затамувавши дух, і коли прив'язана драбина іноді ковзала по бані, внизу всі завмирили.

Що вище Василь підіймався, то більше він виростав в очах діда Платона. Ось він став біля шпиль – високо-високо. Видно, як вітер полоще його білу сорочку, хоч унизу в затишку зовсім тихо.

Не поспішаючи, Василь прив'язався до шпиль, потім обв'язавши хрест ливною і, знявши його, почав помалу опускати. Спустивши нижче даху – випустив з рук ливну. Хрест зі свистом полетів і врівся в землю.

Всі кинулись його оглядати.

Василь випрямився біля шпиль і, втираючи піт, озирнувся навкруги. Навколо синіло небо, як молодий барвінок.

– Давай прапор! – гукнув униз Василь.

Дід Платон, задравши голову, дивився на парубка зачудовано. Хіба тепер розбереш, де Бог, де чорт, а де чоловік? Старий тепер вірив, що той парубок у білій сорочці зможе зробити своїми руками, що тільки захоче.

Раптом Василь приклав руку над очима і став дивлятися на південь.

– Комбайн! – гукнув він радісно. – Комбайн їде!

Всі повернулись у той бік. Але з землі ще ніхто нічого не бачив. В цю мить усі заздрили Василеві.

Нарешті, зі степу, з-під сонця, в тремтінні марева з'явилось щось темне і все росло й росло. Незабаром у чистім сонячнім повітрі стало чути гуркотання трактора.

IX

Цілу весну Надійка працювала в артілі «Колос», і за гарячою роботою їй не довелося ні разу побувати в Веселім Подолі. В рідному селі про неї дізнавались лише з райгазети, де не раз описувались успіхи бригади Келеберди і Надьчині зокрема.

На збиральній її трактор мав працювати при комбайні, і вона попросила, щоб її послали з тим комбайном, який ітимає у Веселий Поділ.

Надьчине прохання задовольнили. Сьогодні вранці агрегат виїхав з МТС до Веселого Подолу.

Був сонячний і вітряний день. Перед трактором по рівнім, як стріла, шляху зривались пустотливі вихрики пилюги. Вони то танцювали по дорозі, то граючись, скакали в гарячі хліба і тікали кудись один від одного, закручуючи колосся. Обабіч, скільки оком сягнути, розігрались сріблястим шумом хліба.

Безупинно котяться з-під сонця сизі жита, з тонким свистом біжать блискучі хвилі ячменів, гнуться проса під налитим волоттям, ковзким, як шовк, – так

і хочеться лягти на них і поплисти, мов по воді. Раптом гарячим медяним духом понесло від гречок! Білі, розімлілі на сонці, парують вони п'янисто, аж дихати солодко. І бджоли над ними – мов п'яні, і Надька стає, мов п'яна. Солодка млюсть розливається по тілу.

Трактор мурликає монотонно, мов кіт на сонці. На комбайні сидять хлопці, комбайнер з двома помічниками і, теліпаючи ногами, захоплено дивляться в далину, де в світлих хлібах, як острівки, бовваніють сади. Хлопці вгадують, що росте в тих далеких садах.

А в Надьки лише й думки що про Веселий Поділ. Позавчора комбайнер Пантюха був там, оглядав площу, відведену під комбайнування, перевіряв, чи виділили людей до агрегата.

Він розповідав і про своє знайомство з веселим білявим кінничним (не помітивши, як Надька при цьому зарум'янилась), і про голову артїлі, суворого й ділового Микиту Зерницького, і про одного цікавого дідка-охоронця («такий, як лисиця»). Надька знову зніяковіла, бо здогадувалась, що то її батько.

– Де ж ти їх бачив? Коли? Як? – допитувалась вона.

– Ми із Зерницьким площу оглядали. Бредемо хлібом, як морем, а він і каже: «Пошукай бур'янини, лишень. Коли знайдеш, то...» Одно слово, узявсь я шукати. І хоч би тобі на сміх де будяк в червоній шапці чи що-небудь. Чистота! «Ото так, каже голова, наші польють». А в сірих очах аж веселі чортики стрибають. «Добились, каже. Сніп на снопу лежатиме!»

– Не лежатиме! – гукає нам бравий дід, під'їжджаючи верхи на коні. – Тепер же без снопів, комбайном!

Зерницький обертається до старого:

– Ну, тепер бачите, діду, соціалізм?

– А де, Микито Прокоповичу?

– А оце, – каже голова, – оце кругом з землі йде, колосом наливається.

Дідок подумав і так тонко, наче співає:

– Твоя правда, сину. Буде в нас: засіки поналиваємо хлібом, птиці повні двори розведемо.

І озирнувшись довкола, додає стисненим голосом:

– А теперечки ж, окрім хлібопоставок, зустрічного не буде?

Надька по цьому питанню відразу пізнає свого батька. Рідний татуник!

Про Василька вона не зважається спитати прямо, соромлячись не тільки Пантюхи (їй здається, що він «усе» знає), а й самої себе. Та, немов цікавлячись чимось іншим, вона, нарешті, наштовхує доброго Пантюху на те, що він починає захоплено оповідати, як Василь вивчив коней лягати і вставати по команді.

Виведе із стайні Солов'я:

– Соловей, лягай!

Кінь ляга.

Кінничий лягає поруч, кладе руку коневі на бік, ніби готовий стріляти.

Потім:

– Соловей, встать!

Кінь встає. А Микита стоїть збоку, сміється:

– Ну й племінничок у мене, підсудний!

Підсудний! При цьому слові Надька згадує свою останню зустріч з Василем.

Це було напровесні. Надьку, тоді ще курсантку, було обрано на районну конференцію комсомолу.

В районі, на містечковому базарі, вона зустріла учера Веселоподільської артїлі, одноногого Антона. Він сидів у санках, дрімаючи. З кишені на світ Божий зацікавлено виглядала вже порожня чвертка.

– Кого привезли, дядьку Антоне? – радісно спитала Надька.

– Підсудного, – відповів дядько. Він велично кивнув пужалном на приміщення нарсуду: – Там судять...

– Кого?

– Піди подивись.

Як дівчина не допитувалась, так нічого й не могла більше витягти з філософськи настроєного дядька Антона.

Тоді вона пішла до нарсуду.

Саме читали вирок. Надька глянула й оберла: нижче столу суддів – Василь. Схудлий, неголений і тому ніби постарілий, він стояв і слухав. Якийсь кінь... Пісок... Ніколи Надька не бачила Василя таким прибитим і змученим. Він дивився у вікно, міцно закусивши губу, наче його мучила нестерпна внутрішня хвороба.

Кінчили читати, і люди почали виходити. Василь теж виходив! Значить, його відпускали! Надька ждала на дверях і вся тремтіла. Ось він іде, ні на кого не дивлячись.

– Васильку!

Василь спинився, побачив Надьку і зніяковів.

– Чого ти тут?

Вони вийшли надвір.

– Чого приїхала?

– Та... на конференцію.

– Делегатка? – Василь почервонів. – І захотіла полюбуватись, як судять знайомих? Як це ти не посоромилась підійти до такого злочинця?

– Не говори так, Василю!

Але він не кидав говорити з роздратованням.

– Воно, звичайно, приємно подивитись на таке видовище! Нащо там той театр! Тебе судять, а сама я, глянь: делегатка, гордість курсів, просто зорі з неба хапаю!

– Годі, Василю! – болісно скрикнула дівчина.

Він пильно глянув на Надьку.

– Чого ти кричиш, як на рідного батька! Думаєш, як судимий, так і кричати на нього можна! Думаєте, лише вам усе дозволено! З усіма курсами... волочитись!

Надька зблідла.

– Що ти говориш, божевільний?

«Бач, як зблідла! – думав Василь. – Значить, правда!»

Він штурхонував дядька Антона, що вже спав, і сів у сани.

– Бажаю вам щастя і вдень, і вночі!

Василь ударив по конях.

Засвистіли, заспівали полозки по снігу. У Надьки сльози потекли по щоках. За що він так образив її? Хоч би озирнувся! Злий... Рідний... Але Василь не оглянувся ні разу, поки й зник за поворотом.

Потім Надьці переказували, що він широко розгулявся у Веселому Подолі. «Хай гуля! – кипіла Надька. – Бігати за ним не стану!»

Але згодом уже картала себе: «Брешеш! Ти таки його любиш і досі! І сердишся, а тільки й думаєш про нього! І він мене любить! Він такий, що не забуде так скоро!»

«Ні, я його скривдила, – іноді дорікала собі Надька. – Він тоді вийшов, як поранений, а я так...»

Але хіба та чортяча гордість дозволить їй підійти першій! І він же такий, що не підійде! Наскочила коса на камінь!

Показалась подільська церква. Золота баня її аж посміхалась. У Надьки навіть з'явилось пустопливе бажання – весело перехреститись. Привіт тобі, баня! А хреста вже нема. Тільки що то? Біля голого шпिला щось пораяється.

Церква стояла при в'їзді в село. Од неї назустріч комбайнові ринули з галасом і вереском діти на чолі з рябим Григоровим Сашком. Слідом за дітьми посунули чоловіки та жінки.

– Надійко!

– Надька Стокозівська на тракторі!

– Тільки зуби блищать! Господи!

Влещена загальним захопленням Надька легко сплигнула з трактора. Подруги кинулись їй на шию. Старий Стокіз сміливо пробивався ліктями наперед.

– Дідунику! – кинулася до нього Надька. – Ой, як же вас затягло: самі кісточки! – говорила вона, обіймаючи худого батька.

А старий бадьорився.

– Нічого, погладшаєм на нових хлібах. Гич, яку ти ковбаню привезла!

І оглядав усіх так, наче це він сам привіз.

– Де ж ваше правительство?

– Ось воно, – озвався Микита, радісний, поспішаючи од церкви.

– Здрастуйте, дядьку Микито! – щиро зраділа йому Надька.

– Здрастуй, племіннице!

А помітивши, що Надька зупинилась поглядом на бані, пояснив:

– Прапор чіпляємо.

– А то хто там?

– Не пізнаєш? – докірливо спитав Микита. – Швидко забуваєш, дівчино!

Надька, зашарівшись, опустила руку і гордо глянула Зерницькому в вічі.

– Пізнала!

Х

Григорів Сашко, худючий, з довгою загорілою шиєю, весь пошерхлий і в веснянках, сидячи на бочці, їде полем, виспівуючи так, що його чути усім заворсклянам.

Голос у нього сьогодні дзвенючий.

Коли жаткарі гукають йому, щоб подратувати: – Гей, водовоз, сюди завозь! – Сашко з презирливою недбалістю відповідає:

– Не для вас квас. Для комбайна везу.

Біля комбайна людей товпиться значно більше, ніж треба, щоб обслужити агрегат.

Агрегат стоїть біля загонки. Комбайн змачено, ланцюги спущено. Надька сидить за кермом і поглядає на Семена Пантюху, чекаючи сигналу. Семен востаннє все оглянув і став збоку, надміру важний і зосереджений, як полководець перед армією.

– Вклю-у-ча-ай!

Гукає він так, ніби агрегат од нього за сім верст.

Штурвальний rado відтягує важіль. Хедер вривається в хліб. Мотовило швидко підхоплює і скидає зрізану пашню на рушійне полотно.

Заревів порожній барабан.

Раптом:

– Стоп!

Мотор запрацював з незвичайною швидкістю, полотно зупинилось. Надька в тривозі спинила трактора. Що таке? Злетів пас із шківів мотора. Позаду комбайна лишилась грива хліба. Всім було ніяково дивитись на ту гриву, наче перед ними з'явилась гола людина. Ніби ніхто й не дивився, а всі бачили.

Дід Платон де не взявся з косою і почав збивати нею гриву. Надька горіла: завжди той батько з'явиться недоречі! Чого він саме зараз вхопився за ту гриву? Аж крехче та косить! Не міг би зачекати, поки від'їдуть... Щоб не при людях...

Виявилось, що мотор поставлено невірно. Закачавши рукава, Семен взявся підтягати лівий бік мотора, щоразу наказуючи помічникам надати то те, то інше.

Дві жінки підходили до комбайна. Надька не дивилась на них, але по голосу пізнала Опинчиху і бабу Хіврю.

– Чого це ковбаня стоїть? – питала одна, як здавалось Надьці, навмисне голосно.

– Я не докторша! Це хай комбайнер молодий скаже!

– Не крикайте, баб'яча республіка! – крикнув раптом хтось молодим баском.

Надька глянула і розцвіла: Сашко Зерницьких! Який він серйозний на своїй бочці! «Не крикайте!» Надька так була йому вдячна за цю підтримку.

Тим часом Пантюха знов став осторонь, але вже не нагадував полководця.

– Рушай, – сказав він просто.

Люди йшли слідом за комбайном і боялись, що він ось-ось стане. Лаврін, стоячи в безтарці, висо-

кий до неба, золотоголовий, їхав поруч, щоб вибрати хліб.

Зразу за комбайном ішла гребка. Якщо на різках траплялися гриви, їх одразу ж підкошували і перемолочували комбайном. За агрегатом лишалось поле чисте, хоч ори.

Семен Пантюха на ходу скочив на комбайн і сам узявся за штурвал. Очі його спалахнули веселим вогнем, де й ділася полководницька пиха.

– Нижче! – гукнув знизу Микита Семенові, і той опускав коси. Колгоспники з похвалою оглядали низьку, як щітка, стерню.

– Чисто буде!

– Молодець! – казав Микита. – Так і держи. Як знімеш усі триста гектарів, ми тебе на найкращій дівчині оженимо!

Коли в бункерові набралось досить зерна, Семен гукнув Лавронові:

– Можна!

Лаврін під'їхав безтаркою під трубу, що відходила вбік від комбайна, і сіпнув за мішок. В безтарку ринуло голубистою струменою жито.

– Жито!

Люди мить стояли непорушно, зачаровані цим видовищем. Наче вони ніколи не бачили зерна. Потім разом десятки рук потяглися в безтарку. Кожний спішив узяти на зуб молодого хліба. Трудна весна була позаду!

– Чисте яке, хоч зараз мели!

– Ой диви: і скосило й повіяло!

– Ще ви, тітко Хівре, й запанієте на безділлі за такими машинами.

– Пускай на третю! – сміючись, гукає Микита Надьці.

А вона безмежно рада: і тому, що комбайн аж гримить, і що люди вже не поглядають на машину скоса, і що буйні хліба так безтурботно злизує хедер, і що взагалі – сонце, жнива, увага, люди.

– Пустимо й на третю! – відповіла вона сміливо Микиті, – де дозволить рельєф площі!

Ай дочка! Вже неприховано милується дід Стокіз дочкою. І тому, що вона вживає такі важкі для нього слова, Надька росте в його очах. І старий відчуває, що не будь він батьком цієї трактористки, все одно любив би її як дочку.

Поколихуючись, пливе степом агрегат. Здіймається хмарою пил, гуркіт стоїть навколо нього. Гримлять гарячі мотори, гуде барабан, трахкотять всередині решета.

За комбайном суне спеціальне пристосування, вигадане вже в артілі Григором Зерницьким – платформа на низьких колесах. В ній два відділення, і в одному стоїть дівчина і збирає полови, в другому інша збирає солому. Від пилюги та сонця дівчата позакутувались по самі очі хустками, а на очах – великі окуляри.

Та, незважаючи на це, пилюги повно в розчервонілих очах і поза шиєю, і на зубах. Коли на площадці досить набереться полови чи соломи, дівчина смикає за віршовку, дно площини опускається, і купа соломи чи полови залишається позаду. Відразу ж до купок під'їжджають гарби і забирають їх, щоб поле після комбайна було цілком готове під лушніння.

Семен, вслухаючись у рівну роботу мотора, мугиче якусь пісеньку.

– Надько! – гукає він раптом: – Сестричко! Чуєш! Мотор аж співає!

Повітря напоєне сонячним дзвоном. Воно тремтить, як розтоплене скло. З півдня подихає гарячий вітер, доносячи запахи хлібної браги.

Надька спиняє трактора, щоб налити води. Сашко під'їжджає з бочкою. Вставши з бочки, він, босий і цибатий, повільно відбиває чіп, точить у відро воду. Все це робить так солідно, що Надьці стає смішно.

– Здорово ти виріс. Зовсім парубок, – каже вона, вщипнувши хлопця за носа.

– Ну, ти! – наїжачується Сашко. – Розігралась. Бери воду!

– Гордий який, – сміється Надька, закручуючи косу. – Як і... – Вона хоче сказати «Василько», а каже: – Як і всі ви...

– Ти ж не те хотіла сказати! – зрадів Сашко, що чудово розумів стосунки брата з Надькою.

Надька почервоніла, але весело дивилась Сашкові просто у вічі:

– Он ти який!

А він, сівши на бочку, і, вже од'їхавши, зненацька обернувся і випалив:

– Дурні ви обоє! Надулись, мов наперед п'ятами обулись!

Незбаром докошували загонку. Надьчин батько, несподівано щось гукнувши дочці, підняв косу і побіг за трактором, чудно вимахуючи рукою. Надька подумала, що там скоїлось хтозна-що, і спинила трактора.

– Глянь, дочко!

Старий підняв на долоні маленьку закривавлену перепілку.

– Нащо ви її, тату! – скрикнула Надька.

– Це не я, а ти! – відповів старий.

Нерозумна пташка! Її обкошував комбайн, а вона все тікала й тікала в глибину масиву. І от, коли машина зрізала останній клинець жита...

– Та що там говорити! – сказав дід Стокіз. – Є люди не пташиного ума і то ховаються до останнього куща. Все сподіваються, може, сюди не докосяться!

Надька тримала перепілку в руках, і серце її щеміло. Бідна! Може, вона де залишила дрібний свій виводок? Чого вона ховалась в цьому останньому кущику? Тікала б на люди, на сонячні стерні, не боялася б гудіння цієї машини – була б жива.

Увечері Сашко, стомлений, але радий і поважний, що цілий день працював, прийшов додому. На покуті вже стояв високий жмут колосся. Батько, після вмивання голий по пояс і волосатий, міцно витирився цупким рушником і пирхав. Мати з малою Марійкою поралась коло печі.

– Ану, баби, давайте вечеряти, – гукнув їм Сашко, потираючи руки, як батько після роботи.

Мати насварилась на нього ганчіркою:

– Ти ба, який півень!

Сашко, не роздягаючись, приліг на ліжку. Мати насипала гарячої юшки, поставила на стіл.

– Сідай.

Сашко не підвівся. Вона підійшла й поторсала сина за плече:

– Сашко!

Але він уже спав, як убитий.

XI

– Ти пасеш сьогодні коні? – спитав Микита Зерницький свого племінника, зустрівши його на стайні.

– Ні, не я. То що?

– Візьмеш Гаврила з гармошкою і поведеш його ввечері до табору. Повеселити треба косарів.

Василь був радий такій okazji побувати в полі і побачити Надьку. Звичайно, він до неї не підійде. Він просто не помітить її! А то ще подумає – спокусився на її славу! Якже: така відома трактористка!

Ідучи ввечері до табору, щоб не думати про наступну зустріч, Василь цілу дорогу примушував свого сліпого дядька грати, а сам несамовито вибивав у колбудівського бубона.

Кругом уже лежали стерні, і Василь дивувався, як багато встигли зняти за день. «Не буде цього року втрат», – подумав він.

Чим ближче підходили до табору, тим більше Василь хвилювався. Все врзалось йому в очі з хворобливою виразністю, як у маренні. Біля ліхтаря «Летюча миша» хтось лежить... Комбайнер Семен Пантюха, бригадир і обліковець з паперами... Про що вони так сперечаються?.. Віддалік в сутінках стоять... Василь відразу пізнав цю гінку постать, гордо підняту голову. Надька! А з нею хто? Лаврін Верхогляд... Щось говорять... Надька засміялась. Щаслива! Василя різонуло, мов ножем.

Перед гуртом дівчат стоїть дядько Микита, тримаючи по снопу в обох руках. Іч, як наспівує дівчатам! Оце Степанидин сніп, а це Вустин. Пізнали, дівчата? Ага, пізнали! Ну, то дивіться... Один розлізся, наче вареник у невдалої куховарки, а другий мов той огірок! Повчи, Вусте, Степаниду снопа в'язати!

Гаврило, підходячи, вдарив гопака, і Василь з бубном, оточений молоддю, з ходу пішов у танець.

Шаленим вихором літав він у колі, бубон в його руках то діставав п'ят, то розсипався дрібним дзень-

котом на колінах, то блискав, мов кленок кавалериста, над головою. А Василь уже йшов навприсядки з такою з такою невгамовністю та одчаєм, що, здавалось, будь під ним не суха земля, а тонка крига – все одно він вибивав би по ній щосили, кружляв, звиваючись, летів би стрімголов кудись, мов з-під землі виринаючи знову.

Надька стояла в колі і палкими очима стежила за цим запаморочливим до самозабуття танком. «Василь п'яний!..» – шепотіли дівчата. А Надька й пізнавала в цьому танку Василька, і бачила в ньому щось нове, оце до розпачу веселе та одчайдушне, від чого їй хотілося ридати.

Потім Гаврило заграв польку. Василь передав бубон комусь із хлопців, а сам став серйозний збоку. Він бачив, як до Надьки підійшов Лаврін, чогось особливо сьогодні празниковий, наче висповідався, і запросив її на танець. Вона показала Лавронові свою промаслену спецівку і чорні заковчені по лікоть руки:

– Я тебе всього обшмарую.

– Я ж теж бував у спецівці, – гірко пожартував Верхогляд.

– Ні, не піду, – сказала тихо, але твердо Надька і блідо, болісно посміхнувшись. Через мить вона глянула на Василя. В її очах світилась та щира жіноча скорбота, від якої йому хотілося забути всі образи, зробити щось для неї ціною життя.

Хтось із дівчат шепнув Василеві:

– Візьми танцювати Надьку, вона піде...

– Іди ти! – лайнувся Василь і, вийшовши з кола, побрів степом.

Втомлено приліг на купі соломи, залишеної комбайном, і слухав музику, веселі вигуки, сміх, які доносив вітер...

Йому було так тоскно і важко на серці. «Нікому я тут не потрібний, веселитимуться й без мене і обіжнуть, і... Поїду кудись! – вперше подумав він. – Остогидло! Може, на Донбас. Примусовку вже ж відробив. Але ще краще, зажду осені, а там в армію. Прощай, поле!» Не зчувся, як і заснув.

Розбудив його тріск стерні, гупання численних ніг, чийсь крики:

– Горить!

Василь схопився на ноги.

– Що? Хто? Де?

– Комбайн! Хліб!

Горіло в двох місцях: в одному – хліб на корені, в другому – комбайн. Люди бігли і туди, і сюди.

– Друга і перша бригада – на комбайн! – Чути було в темноті голос Микити. – Третя й четверта до хліба!

Василь метнувся до комбайна, один бік якого вже яскраво освітлювався вогнем. Горіло полотно. Було вітряно, і вогонь буйно вимахував своїми жовтими пасмами, силкуючись охопити мотовило.

Кілька чоловік забивали полум'я одежею. Пантюха розбив, нарешті, вогнегасник. Прикотили руками бочку, линули води, вогонь став завмирати. Смерділо палятиною, тліючою парусиною.

- Надбїг і Микита від пашні: там теж загасили.
 – Є запасне полотно? – спитав Зерницький Семена.
 – Ні, треба їхати в МТС.
 – Ех! – Микита вилаявся.
 – Хто поїде, щоб до ранку?
 – Я.
 – Ти, Василю?

В цей момент прибіг захеканий дід Стокіз з косою в руках.

- Втік, шельма! – хрипів він. – Втік!
 – Хто?
 – Диякон!
 – Який?
 – Та наш. Це ж він палив, у печінках би йому палило!

І дід розповів украї здивованим колгоспникам, як він побачив біля жита темну постать, що, розіславши вогонь, шаснула в хліб. Дід кинувся за ним з косою і гнався до самої річки. Лише там пізнав Христофора. Один він стрибає з Чорної кручі у Ворскло. Кинувся, переплив, обтрисився на тому березі.

– Ах ти ж диякон! – посварився дід на нього косою. – Не попадайся в мої руки!

- А диякон вилаявся зовсім не по-божому і пірнув у ліс.
 – Далеко не втече! – сказав Микита і, гукнувши Василя та комбайнера, швидко пішов до села.

Дорогою він дав Василеві потрібні вказівки, сказав, що переказати начальнику політвідділу, а сам попрямував у сільраду до телефона.

На стайні коней не було. Всіх погнали на пасовисько. Лише гнідий жеребець Соловей, Василів улюбленець, бив у станку копитом дерев'яну підлогу. Тонкий, широкогрудий, він, побачивши Василя, заіржав, дико граючи ніздрями, і потягся до нього своєю мордою. Але цього разу гостинця не було.

– Повернись! – вдарив Василь коня долонею і вся шкіра Солов'я затремтіла дрожем.

Похапки осідлавши коня, Василь узяв у комбайнера записку до МТС і виїхав за село.

Ніч була вітряна. Сходив червоний місяць. Перед Василем стелилась безлюдна степова дорога, а вгорі, мов гойдане вітром, колихалося зоряне небо. Обабіч – шум і шум хлібів. Цокіт копит лунко виділявся серед цього місячного шумування ночі. Іноді перед конем зривався сонний заєць і тікав, як стріла, вперед, поки, врешті, нагнаний, кидався з-під копит убік, у тремтливі живі тіні.

І Василь раптом так гостро відчув усю красу цієї вітряної місячної ночі і степової дороги серед ланів, по якій він летить на бистрім, як вітер, коні!

«І я ще молодий та дужий, багато житиму, багато побачу хорошого! І я потрібний, мене ось послали і

ждуть. І оце головне... А що дівчина не любить, то що ж... Гірко! Та інша полюбить». Василь подумав, що це для Надьки він старається, щоб комбайн не мав простою. Гонить коня, летить... Може б, не так і спішити. Але пригадував гарячку жнив, артільський табір, людей, і радісно співало серце: хіба тільки для неї? Хіба тільки для неї?..

І він сильніше торкав стременами гарячого коня.

Вже світало, коли Василь із полотном, ув'язаним перед ним у сідлі, повертався до артїлі. На Громовій могилі на мить спинився, дав змиленому коневі перепочити.

З високої могили відкривались на десятки кілометрів барвисті краєвиди. Ліворуч сивили луги, огорнуті низьким ранковим туманцем, за ними, вириваючись вершинами з туману, синіли яруси лісів, руділи кручі. А над усім цим могутньо світилося рутяним світлом ранкове сонце. Праворуч – скільки око сягне – хліба, хліба, хліба... І такою могутністю війнуло на Василя від цього хлібистого безмежжя, що він чув, як вбирає її в себе, як вона сповняє його пружністю.

Василь уже їхав полем своєї артїлі. Несподівано перед самим його конем вийшла з хліба Надька.

– Зачекай, Васильку, – сказала вона. Її очі були червоні від сліз.

Василь спинив коня.

– Я тебе цілу ніч ждала, – змучено посміхнулась дівчина. Вона з довірою дивилась Василеві в очі.

– Васильку! – раптом заривавши, припала Надька до стремена. – Рідний! Не можу я так більше!.. Невже ти не любиш мене?..

Василь мовчав. Потім рвучко нахилився і міцно поцілував Надьку в голову. І так відразу тепло, рідно стало обом, наче й не було всього того важкого, що вони пережили останнім часом.

Василь скочив з коня – пригорнув Надьку.

– Лукава ти моя!

– Білобровий ти мій!

Тримаючись за руки, вони рушили до комбайна. За ними скромно ступав Соловей і, поводячи вухами, уважно прислухався до їхньої розмови.

ХІІ

Другого дня біля комори другої бригади зібралися колгоспники, що перевівали і сушили зерно. Бригадир підійшов до Микити й урочисто підкрутив вуса:

– Товаришу голова артїлі, дозвольте рапорт. Зерно вже підсохло і годиться для відправки на пункт. Ми готові виконувати першу заповідь – хлібоздачу державі.

Зерницький сказав, що везти треба відразу, до ручивши це кращим колгоспникам.

– Кого ти думаєш послати? – спитав він бригадира.

– Кого б же? – замислився бригадир. – Всі добре працювали, поскаржитись ні на кого. Хіба ви, діду Стокіз?

– Е, я скоро заступаю на пост, – нагадував дід про те, що він охоронець... – Хай молодші...

Лаврін Верхогляд подумав: «От якби мене!»

Дід наче вгадав його думку і зупинився поглядом на Лавронові, що височів над гуртом своєю рудою голівкою.

– Он Лаврін Мотрин, – сказав дід. – Він у нас хлопець падкий на почесі.

– Як у тебе Лаврін? – спитав Микита бригадира, хоч не раз уже чув від того хороші відгуки про Верхогляда.

– Та Лаврона мого ніби підмінив хто, – зрозумів хитре запитання бригадир. – То було такий, що хоч піду, мовляв, до них, та не піду в двір, та не піду в хату; піду в хату, та не сяду за стіл... А як сів на трактора та опікся, позвичайнішав хлопець.

– Побачив, що за ледачих заміж не йдуть, – кинув хтось.

Лаврін стояв червоний, як рак. На носі йому виступили краплі поту.

– То що ж, доручимо Лавронові? – спитав Микита колгоспників.

– Та хай уже втішиться хлопець, – загомоніла бригада.

Лаврін аж тремтів увесь.

– Товариші!.. схвильовано почав він і, запнувшись, кинувся запрягати коней.

Колгоспники з якоюсь особливою приязню допомагали йому складати мішки. Одержавши від комірника накладну № 1, Лаврін прочитав її радий, мов дитина.

Сидячи високо на мішках нового хліба, Верхогляд виїжджав за село. От вам і невдаха, от вам і ледачий Мотрин хлопець! Чи всі бачать, що йому зараз доручено? Першому... Оцей дорогоцінний хліб!.. А над підводою прапор!.. Надько, подивись!..

Весною не було Лавронові життя. Звідусюди сміхи та глузи: це той, що його прогнали з тракторної бригади! А хто прогнав? Дівчата! А тут Микита посварився, що й з артілі покажуть Лавронові дорогу, як не візьметься за роботу.

Ну так він же й узявся! Щоб роботою заткнути їм пельки. Щоб земля під ним не хиталася.

Де найважча робота – ото і його. Орав з ранку до ночі, возив ліс, тягав землю, вибирав силос. І скоро став помічати, що коли перевтомлений спускався ввечері до Ворскли, то зустрічні з повагою віталися з ним, а мати дома з особливою ласкою готувала йому вечерю. Лавроша так наморився!..

А ту чортову Надьку він уже любив стільки часу! Вона, захоплена Василем, не звертала на це ніякої уваги. А на курсах зовсім зненавиділа, мабуть! Та хіба й не слід? Як він з нею поведився? Приставання... Наклепи!.. «І все тому, що дуже люблю я її!» – оправдовував він себе і тут же картав: «Зазнайка! Легкої слави шукав!.. Сількор... По коліна в політграмоті, думав – тобі все можна! Дійшов до наклепів!..»

Забути про це! Першого вечора в польовому таборі він зустрів Надьку. Глянув на її спецівку і згадав свою. Вона лежить там, дома в сінях. Щоразу, як проходить він повз неї, сором палить його. Коли проїздить повз трактора і тоді йому стає соромно. «Агей, Лавроне! – гука йому трактор, – чому це тебе не видно біля нас?»

Верхогляд розповів Надьці усе. І про анонімні листи. Хотілося, щоб вона або вдарила його, або зганьбила. Може б, полегшало. А вона вислухала його сповідь уважно і навіть весело.

– Я, Лавроне, така, що витримаю, – сказала, – мене в біді гордощі рятують. Коли наберусь їх – ніщо тоді не страшне, все переборю... Все! А іншого, тонкошкурішого... не треба. Не кривдь, Лавроне. Дуже боляче!

Скоро і станція. Но! Швидше, рідненькі! Щоб першим! Дуже добре, що і Надька знатиме, яку шану йому виказали. Попрацював чесно і оцінили. Тепер Лавронові ясно: попрацює ще краще і доб'ється, чого захоче. Може, й вона... Хоч би вона через двадцять років полюбила його, Лаврін усе одно ждав би! А може, вона вже не любить Василька?

Гудок поїзда. З зелені виглядає білий, мов лебідь, полустанок. Дивиться, пізнає: хто це воно вже везе молодий урожай?

Ще Верхогляд не повернувся й додому, як Микиті Зерницькому принесли з сільради телефонограму.

«Поздоровляю тебе і всіх колгоспників “Дружної праці” з одержанням першої в районі квітанції. Волгін».

Увечері до Микити в кабінет зайшов Лаврін – вимитий, причесаний. Важно поклав на стіл блокнот і ручку-автомат.

– Микито Прокоповичу. Мені потрібні деякі відомості. Редакція доручила написати про успіхи нашої артілі.

Микита встав і, закурюючи, пройшовся по кімнаті.

– Не подобається мені, Лаврін, як ти пишеш. Ну, що ти напишеш? Хай живе, ура, завдяки і таке інше. Результати нашої суворої роботи залижеш, як телятко, підсолодиш, нудно буде читати. Боїтесь ви, писаки, глянути правді в вічі! Якби ти описав усе, як було, всі наші труднощі, поразки й перемоги, тільки тоді б стало видно, які справді великі наші досягнення. Ну, ти напишеш, що в нашій артілі цього року припадає по 4 кіла на трудодень, що дід Стокіз уже бідкається, де його засіків брати. Справді, колгоспник одержить цього року хліба стільки, що йому зроду й не снилося. А як це далось? Згадай осінь, весну. Нащо ж ви обходите ті гострі місця, замовчуєте їх? Даремно думаєте, що робите цим послугу партії. Адже саме в тому і видно, як на долоні, величезну силу партії, що вона перемогла з народом найтяжчі труднощі! От і треба писати про цю боротьбу, щоб учитися на ній! А проповіді ми й попиків чули. «Многіє лета радянській

владі!» – співав і наш дякон, а ми його, бач, і не розкусили вчасно. Оце, хлопче, такі мої відомості тобі.

Лаврін потихеньку прибрав зі стола свій блокнот і пишну ручку. Вмерла, не народившись, його перша квітчаста фраза.

– Добре, дядьку... Дякую за відомості.

– От подумай над цим уночі, а ранком уже сядеш писати. Чистим щирим серцем!

*

Увечері була перша видача нового хліба на трудодень. Одержавши аванс, дід Стокіз тієї ж ночі поніс його молотити.

Давно вже не було на водяному млині так завізно. Радісно вуркотали колеса, весь млин аж дрижав, ліхтарі ледве жовтіли в борошняній імлі. Білі мірошники жартували, мов на весіллі.

Коли потекло дідове борошно, запашне, гаряче з-під каменя, старий довго розтирав його на долоні, розглядав, нюхав.

Прийшовши додому, дід застав у хаті Надьку, яка часто приходила з табору ночувати додому.

На столі догорала забута лампа. Надька лежала одягнена на лаві в незручній позі і міцно спала. Батько обережно підклав дочці під голову подушку, поправив спідницю, що зібгалася, і заходився місити тісто.

Цілу ніч він порався коло печі, таємничий і обережний, як знахар. Буйне полум'я сповнювало рожевим півсвітлом хату, а Надьці снилася закривавлена, злякана перепілка.

На світанку, коли Надька прокинулася, вона побачила дивну картину: на покуті сидів батько, а перед ним на столі парувала гора рум'яних коржів, що ще пахли й іскрилися маслом.

– Дочко, – весело озвався батько, – а чи видно мене з-за коржів?

– Не видно, тату, – усміхнулася спросоння Надька.

– Дай же Бог, щоб і на той рік не було видно, – сказав старий і почав уминати коржі. Він їв довго і смаковито.

– Годі вам, дідунику, а то ще живіт схопить.

Батько мов опам'ятався. Здивовано глянув на коржі і, втерши вуса, підвівся.

– Не чув, коли й по зав'язку дійшло.

Потім дістав з шафи якийсь вузлик і підніс Надьці: дивись.

Темні, рихлі грудочки... Ще вчора на кухні одержав... Макуха не макуха, те не те...

– Прощавай, моя пайка! – вдарив старий вузликом об землю. – Розлітайся, як липове клиннє!

Старий притопував ногами по чорному хлібові, як комедіант.

– Допекло! – вигукував він розлютовано. – Допекло! Не вернешся!.. Всі трудодні на лутці списані!.. По чотири кіла!..

Надька мовчки дивилась на те топтання. Вона розуміла всю батькову образу та радість, і їй хотілося водночас сміятись і плакати над своїм чудним стареньким дідом.

